

Навчальний контент

Змістовий модуль 1. Причини та перший етап Руїни у висвітленні російської історіографії

Тема 1. Предмет курсу та його завдання.

1.1. Предмет спецкурсу.

1.2. Джерельна база.

1.3. Концепції Руїни в російській історіографії.

1.1. Предмет спецкурсу. У XVII ст. на порядок денний перед Україною постали завдання національного визволення і створення незалежної національної держави, які були вирішені лише наприкінці XX ст. Національно-визвольна війна середини XVII ст. призвела до створення Української козацької держави. Проте за часів гетьманства І.Виговського почалася епоха, що отримала назву «Руїна». Протягом названого періоду багато з того, що вибороло Військо Запорозьке під час Національно-визвольної війни, було втрачено. Спеціальний курс «Руїна Гетьманщини» покликаний дати студентам спеціальності історія знання про зазначений період.

Поняття «Руїна» не має не має загально прийнятого визначення, та загально прийнятих хронологічних меж. Найбільш логічно вважати, що епоха Руїни є епохою громадянської війни, в Козацької Україні. Таким чином, хронологічними межами Руїни можна вважати такі події, як повстання М.Пушкаря (1658 р.) та повстання Петрика (90-і рр. XVII ст.), що були першим та останнім спалахом громадянської війни.

Дослідження російської історіографії другій половині XIX - на початку XX ст., які присвячені історії України другої кінця 1650-середини 1650 рр. мають цінність по ряду причин: по-перше, події Руїни у другій половині XVII ст. визначили історичну долю України на декілька століть, і нині, коли історичне завдання створення Української національної держави вирішене, велике наукове та практичне значення має аналіз попередніх спроб створення та збереження держави; по-друге, російські історики у другій половині XIX - на початку XX ст. виявляли великий науковий інтерес до української історії епохи Руїни. Це виявлялося у роботах С.Соловйова, Г.Карпова, В.Ейнгорна, В.Ключевського, Д.Іловайського, М.Покровського, І.Розенфельда, В.М'якотіна та ін. Їхній науковий доробок становить безумовний історіографічний інтерес; по-третє, історична наука в Росії багато у чому традиційна і консервативна, тому узагальнення, зроблені російськими вченими у XIX ст., продовжують виявлятися у російській масовій свідомості до нашого часу; по-четверте, автори праць у галузі російської історіографії, як правило, акцентують свою увагу на дослідженні російськими істориками історії Московської держави. Обрана тема дає можливість розглянути російську дореволюційну історіографію з нетрадиційного боку, оскільки дозволяє проаналізувати погляди російських істориків на питання української історії. На основі історіографічного аналізу робіт російських істориків другої половини XIX - початку XX ст. можемо з'ясувати концептуальні позиції вчених стосовно української історії, краще зрозуміти тенденції розвитку російської історіографії; по-п'яте, вивчення наукової спадщини М.Устрялова, С.Соловйова, В.Ключевського, Д.Іловайського, М.Покровського, С.Платонова та ін. дає можливість краще з'ясувати наукову основу, на якій розвивається сучасна російська історіографія.

Поняття «Руїна» має народне походження. Воно поширене в українській історіографії, у якій цим терміном широко послуговувалися такі вчені, як М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, О.Єфименко, М.Грушевський. З особистим зацікавленням тема Руїни вивчалася у XIX - на початку XX с. У працях українських вчених середини XIX - початку XX ст. для визначення поняття «Руїна» найчастіше вживалися слова «міжусобиці», «смути». У лексиці того часу вони позначали не просто політичну кризу, а громадянську війну. Термін «Руїна» не був поширений у російській історіографії. Можливо, причиною цього було «простонародне» походження назви історичного періоду. Російські історики оперували поняттями «смути в Малоросії» або «малоросійська смути». Цікаво, що термін «Руїна» чи не єдиний раз у російській історіографії вжив Д. Іловайський. Слово «Руїна» було використано як назва періоду

української історії в анонімній статті про гетьмана П.Дорошенка у «Русском биографическом словаре», проте це поодинокий випадок. На статтю «Руїна» в XXVII т. «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» можна не зважати, оскільки там подається лише визначення поняття, як і в будь-якій довідковій літературі.

Разом з тим, російські історики вважали, що після смерті Б.Хмельницького в українській історії почався новий етап. Говорячи про «малоросійську смуту», російські історики часто не відокремлювали самого явища від його причин.

Мета вивчення курсу запропонованого спецкурсу забезпечити засвоєння студентами системи знань про період української історії, якій почався після завершення Національно-визвольної війни. Розглянути основні етапи перетворення Гетьманщини з фактично незалежної держави у провінцію Московського царства, звернути увагу на об'єктивні та суб'єктивні чинники цього процесу.

1.2. Джерельна база. Носіями історіографічного матеріалу з теми спецкурсу є праці російських учених. Ці роботи різноманітні за своїм характером, тому пропонується така систематизація історіографічних джерел:

1) узагальнюючі праці з „загальноруської історії”; 2) навчальні видання, до яких належать як лекційні курси російських учених, що по своєму характеру часто наближаються до узагальнюючих робіт, так і шкільні підручники; 3) спеціальні праці та монографічні дослідження (деякі з них мали характер дисертацій); 4) статті; 5) науково-популярні праці; 6) довідкові видання; 7) рецензії; 8) рукописні матеріали.

Важливим історіографічним джерелом з теми дослідження є фундаментальні роботи, присвячені історії Росії та „загальноруській історії”, такі як „История России с древнейших времен” С.Соловйова та „История России” Д.Іловайського. Книга С.Соловйова ґрунтується на уважному дослідженні великого кола історичних джерел (в першу чергу матеріалів російських державних архівів) і містить дуже багатий фактичний матеріал. Проте джерела далеко не завжди оброблювалися дослідником з достатньою ретельністю. Як зазначив сучасний німецький вчений Т.Бон, недолік наукового підходу С.Соловйова полягав у тому, що він вирішив надати слово передусім самим джерелам, всупереч їх аналізу. Узагальнюючий синтез проводився істориком скупко. Сам С.Соловйов вважав, що його книга має значення, як первісна розробка архівних документів.

Книга Д.Іловайського є у більш узагальнюючою „збірною” працею, ніж „История” С.Соловйова. Вона базується головним чином не на архівних розвідках автора, а на роботах його попередників. С.Соловйов та Д.Іловайський велику увагу приділяли Україні та процесам Руїни.

Серед історіографічних джерел потрібно відзначити також лекційні курси М.Устрялова, С.Соловйова, В.Ключевського, С.Платонова для університетів.

„Курс русской истории” став вершиною наукової діяльності В.Ключевського. У радянські часи було прийнято вважати, що „Курс” В.Ключевського не мав чіткої методологічної основи. Подібні оцінки багато у чому були зумовлені ідеологічними міркуваннями, що нав'язували тезу про „кризу буржуазної історичної науки” у передреволюційні роки. На думку деяких західних дослідників, В.Ключевському вдалося набагато раніше подолати наукову парадигму класичного історизму Л.Ранке і створити власну методологію.

Наступною категорією історіографічних джерел є роботи, що мають більш вузький характер, ніж „Истории” С.Соловйова та Д.Іловайського, а також лекційні курси. Це монографічні дослідження.

Політичні події епохи висвітлені у тритомній монографії М.Павлищева „Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину”. Великий фактичний матеріал міститься у роботі генерала М.Голіцина „Всеобщая военная история новых времен”. Серед монографічних досліджень потрібно відзначити ті, що присвячені окремим царюванням. Це книги В.Берха, П.Медовикова, П.Щебальського і О.Брікнера. До цієї категорії можна віднести і багатотомне дослідження М.Устрялова про Петра I.

Церковна історія епохи Руїни розроблялася такими істориками, як митрополит Макарій, Г.Карпов і В.Ейнгорн. Останній 12 том фундаментальної „Истории Русской церкви” митрополита Макарія (Булгакова) був доведений до 1667 р.

Найбільш докладною працею про історію українського духовенства є монографія В.Ейнгорна „Очерки из истории Малороссии в XVII в. сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича”.

Проблема інкорпорації України Росією досліджувалася російськими істориками та юристами: В.Сергеєвичем, Б.Нольде, І.Розенфельдом, В.М'якотіним.

Політична боротьба у Гетьманщині, крім узагальнюючих праць С.Соловйова та Д.Лловайського, знайшла відображення у статтях П.Матвеева та О.Востокова [217]. Їх роботи базуються на архівних матеріалах.

1.3. Концепції Руїни в російській історіографії. Одним із перших представників російської історіографії, що звернув увагу на це історичне явище, був М.Устрялов. Він дав коротку і яскраву характеристику епохи. Однак вона страждала певною обмеженістю, оскільки в ній відобразилися консервативні погляди автора. М.Устрялов вважав головною причиною «Руїни» особисті амбіції політичних діячів.

Можна сказати, що концепція М.Устрялова, концепція «особистих амбіцій» була вкрай спрощеною, а тому явно невдалою. Хоча, звичайно, не можна заперечувати, що особисті амбіції історичних діячів відігравали в подіях Руїни, як і в подіях будь-якої «смути», не останню роль. З виходом у світ 11 т. «Истории России» С.Соловйова, концепцію М.Устрялова можна взагалі вважати застарілою. С.Соловйов торкнувся питання про соціальні процеси, що відбувалися в Україні. Історик вважав, що «смута» мала характер внутрішніх зіткнень в українському суспільстві і була наслідком соціальної боротьби. С.Соловйов відмовився від концепції «особистих амбіцій» окремих діячів. Підхід С.Соловйова до проблеми ми можемо назвати «соціологічним». У країні, на думку вченого, відбувся переворот. Земельна власність змінила господарів. Але на місце польських панів прийшли нові пани. Козацька старшина, за С.Соловйовим, прагнула «виділитися з військової маси або у вигляді шляхти польської, під керівництвом сенатора Виговського, або у вигляді дворянства московського, під керівництвом боярина Брюховецького; але це прагнення старшини зустрічало сильне протиборство в демократичному середовищі козацтва, представником якого було Запорожжя».

Старшина твердила про «права і вільності бідної батьківщини України», але на ділі керувалася лише егоїстичним прагненням до власного благополуччя. Рядові козаки хотіли рівності і з ненавистю ставилися до представників старшини, які вийшли з лав козацтва і тепер отримали дворянське або шляхетське звання. Історик згадував слова запорожців: «Ми знаємо тільки гетьмана і не хочемо знати боярина!» Міста однаково ненавиділи і козаків, і старшину і були б згодні на знищення гетьманського режиму за умови, що збережуть свої права. Вище духовенство так само говорило про «права і вільності» і, захищаючи права і вільності, віддало перевагу католицькій Польщі перед православною Росією.

У своєму університетському курсі С.Соловйов називав ще одну причину Руїни – відсутність спадкоємної верховної влади. Оскільки посада гетьмана була виборною, одна партія прагнула провести свого кандидата, а інша всіма силами противилася його обранню.

Учень С.Соловйова Г.Карпов намагався розглядати період, що цікавить нас, у взаємозв'язку з повстанням Б.Хмельницького. Учений вважав, що саме тоді виникли проблеми, які прагнула вирішити подальша епоха. Україна приєдналася до Росії у момент повного розвитку в ній козацьких порядків. Силою свого авторитету йому ще вдавалося стримувати суспільство від міжусобних зіткнень, але після смерті гетьмана «почалося самостійне розбирання матеріалу, що накопичився у попередній страшній боротьбі». Настала нова, ще страшніша епоха. Було не ясно, до чого призведе смута, яка почалася. Врешті-решт, країна знову стала «провінцією», але не Речі Посполитої, а Росії. Що ж до соціальних змін, то в них головним було те, що місце польського шляхтича-католика в ході смути зайняв православний виходець із народу.

На думку М.Павлищева, в Україні після смерті І.Брюховецького розпочалася боротьба трьох партій: російської, польської і ханської (або турецької). Внутрішньополітична боротьба, що відбувалася в Україні, була пов'язана, на думку ученого, з тією або іншою політичною

орієнтацією різних суспільних груп. А успіх тієї або іншої партії залежав від ставлення до неї народних мас.

В.Ейнгорн вбачав причину «Руїни» у розбраті між окремими прошарками українського суспільства. Повстання Б.Хмельницького призвело, на думку історика, до того, що «народ замість неволі панської потрапив в неволю козацьку». Наслідком цього стало те, що в кінці правління Б.Хмельницького в Гетьманщині «вже ясно позначаються дві ворожі партії – поспільства і козацтва, особливо значного». Значне козацтво – «копія з польської шляхти, не могло ужитися з Москвою, і почало тягнути до Польщі». Поспільство орієнтувалося на Москву. Протистояння двох сил призвело до відкритого озброєного зіткнення.

Для Д.Іловайського, «Руїна» – це «поступове і згубне роздвоєння» України. Б.Хмельницький, на думку вченого, почав нову епоху в історії свого народу.

За В.Ключевським, причиною «нескінченної смути» в Україні була соціальна незгода у середовищі козацтва. Це була ворожнеча козацької старшини з рядовим козацтвом. Б.Хмельницький відчував цю ворожнечу, але зробити нічого не міг, і після його смерті вона відразу ж «різко виявилася». Погляд С. Платонова на суть і причини цього явища був аналогічним поглядам С.Соловйова і Г.Карпова.

Головна причина «Руїни» в російській історіографії – це процеси, що проходили в самому українському суспільстві. Перш за все, це боротьба між соціальними групами, класами, станами. С.Соловйов, можливо, першим з російських істориків звернув увагу на соціальну ворожнечу в самому козацтві, на боротьбу між старшиною і рядовими козаками. Подальші дослідники, незалежно від своїх політичних переконань і методологічних прийомів, більш-менш успішно розвивали його думки.

Російські історики, як правило, оцінювали події, що відбувалися в Україні, з позиції інтересів Московського царства. У той же час у них було багато спільного в оцінюванні причин і характеру «малоросійської смути» з концепціями українських учених. Російські і українські історики говорили про політичне протистояння між верхівкою козацтва і основною масою народу, про протистояння між козацтвом і іншими станами. Старшина, на чолі зі шляхтою, за їх словами, орієнтувалася на Польщу, оскільки польські порядки були для неї ідеалом, а простолюддя – на Москву, у якій вбачали управу на старшину з її амбіціями.

Рекомендована література до теми:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. – 3-тє вид., доп. – Академвидав, 2010. – 688с.
2. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. / П.С. Гончарук. – К.: Либідь, 2005. – 578 с.
3. Греченко В.А. Історія України, Модульний курс. – Харків: Генеза, 2009. – 184 с.
4. Гудзь В.В. Історія України. – К.: Слово, 2003. – 327 с.
5. Земерова Т.Ю., Історія України: Схеми і таблиці / Т.Ю. Земерова, І.М. Скирда. – Харків: Генеза, 2010. – 118 с.
6. Історія України: нове бачення. У 2 т. Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін. Під ред. Смоля В.А. – К., 2002.
7. Історія України: Посібник / Сост. О.В. Гісем. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 332с.
8. Котова Н.О. Історія України: навчальний посібник для неспеціальних факультетів. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. – 416 с.
9. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник: 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Кондор-Видавництво, 2015. – 424 с.
10. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник. – К.: Кондор-Видавництво, 2011. – 418 с.
11. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – 2-ге вид., виправлене і доп. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 304с.
12. Скрипник М.О. Історія України: Навч. посіб. / Скрипник М.О., Домбровська Л.Ф., Красовський В.М. та ін. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 545 с.

13. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини в російській історіографії другої половини ХІХ- початку ХХ ст.: Навчальний посібник. – Маріуполь, 2016. – 210 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Освіта, 2005. – 518 с.

Допоміжна

1. Бон Т. Историзм в России? // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 121-128.
2. Голицын Н.С. Русская военная история. – Ч. 2. – СПб., 1878. – 691 с.
3. Дмитриев С.С., Ковальченко И.Д. Историк Сергей Михайлович Соловьев. Его жизнь, труды, научное наследие // Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. I. – М.: Мысль, 1988. – С. 6-48.
4. Иллерицкий В.Е. Сергей Михайлович Соловьев. – М.: Наука, 1980. – 192 с.
5. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
6. Иловайский Д.И. История России. – Т. 5. – М., 1905. – 664 с.
7. Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. – М.: Мысль, 1995. – с.110 – 508.
8. Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654-30-е мая 1672 года. – М., 1870. – 184 с.
9. Карпов Г.Ф. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – М., 1873. 260 с.
10. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9 т. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
11. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова. – Второй отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Вып. 4-5. XVII столетие. – СПб., 1874. – 536 с.
12. Нечаев В.В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С.140-200.
13. Пичета В.И. Внешняя политика России // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 106-139.
14. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
15. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793): Историко-юридический очерк. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
16. Романцов В.М. Черепченко О.О. Причины та початок Руїни, її вплив на процеси становлення Гетьманщини: Історіографічний аспект проблеми // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. - № 2 (10). – С.6-15.
17. Соловьев С.М. Общедоступные чтения о русской истории. – М.: Республика, 1992. – 350 с.
18. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. V. – Т. 9-10. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 718 с.
19. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 671 с.
20. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
21. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історіко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с.
22. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – Т. I. – СПб., 1858. – 406 с.
23. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – Т. II. – СПб., 1858. – 582 с.
24. Устрялов Н.Г. Русская история. – Ч. II. (1462-1689). – СПб., 1837. – 338 с.

25. Черепнин Л.В. Соловьев как историк // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн. – Т. 1-2. – М.: Соцэкгиз, 1959. – С. 5-51.
26. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

Тема 2. Причини і початок Руїни.

2.1. Гетьманування І. Виговського та початок Руїни.

2.2.Гадяцький трактат, та його аналіз.

2.1. Гетьманування І. Виговського та початок Руїни. Початковий етап Руїни продовжувався від першого спалаху громадянської війни (Полтавська битва 1658 р.) до Ніжинської «чорної» ради 1663 р. У цей час почалася «малоросійська смута» і відбувся розкол України на Право- і Лівобережну Гетьманщини. Відмовившись від союзу з Росією, якого так завзято домагався Б.Хмельницький, І.Виговський на нетривалий час повернув Україну до складу Речі Посполитої. Пояснення того, що сталося, російські вчені шукали в особистості гетьмана, точніше, у його суспільно-політичних ідеалах. Історики думали, що зовнішня політика гетьмана Івана Виговського була підпорядкована його внутрішній політиці. Російські дослідники вважали, що внутрішньополітична діяльність була для Виговського основним фактором. Тому переконання, що саме в ній варто шукати причини зміни зовнішньополітичного курсу і кінцевої поразки гетьмана, було дуже широко розповсюджене в російській історіографії.

С.Соловйов, а за ним такі вчені, як Г.Карпов, М.Павлищев, В.Ейнгорн, В.Сергеєвич

Д.Іловайський, М.Покровський, С.Платонов вважали гетьмана типовим представником ополченої шляхти і ватажком шляхетської партії. С.Соловйов вважав, що в Україні йшла боротьба двох партій (військової старшини і народної). «Приєднання до Москви було справою народної більшості, – писав С.Соловйов, – і більшість ця до цих пір не мала жодної причини пожалкувати. Інші погляди були у меншини, що знаходилася вгорі: для цієї меншини, для військової старшини і особливо для шляхти з'єднання з шляхетською державою Польщею було більш привабливим». Цю тезу, так або інакше, сприйняли такі російські вчені, як Г.Карпов, В.Ейнгорн, К.Бестужев-Рюмін, О.Барсуков, генерал Г.Леєр, В.Сергеєвич, Є.Замисловський, І.Худяков, Д.Іловайський, В.Ключевський, М.Покровський, С.Платонов, І.Розенфельд. Про класовий антагонізм в українському суспільстві писав і В.Пічета. В.М'якотін стверджував, що значна частина української старшини і народу не хотіли розриву з Польщею. Але він вбачав у боротьбі партій не стільки класовий, скільки географічний фактор, пояснюючи її орієнтацією Правобережжя на Річ Посполиту, Лівобережжя – на Москву. На «географічний чинник» звертав увагу і Д.Іловайський. Цікаво, що тезу про боротьбу шляхетської і народної партії в Гетьманщині висловлював і відомий український історик М.Костомаров.

Російські історики, які вважали І.Виговського «людиною польських симпатій», думали, що він задумав повернути Україну до складу Речі Посполитої на самому початку свого гетьманства, і лише слабкість Польщі, невпевненість гетьмана в міцності свого положення і наявність сильної опозиції в особі М.Пушкаря і його прихильників, що очолювали «народну партію», змусили гетьмана відстрочити виконання свого задуму. Такої думки були С.Соловйов, Г.Карпов, М.Павлищев, митрополит Макарій, О.Екземплярський, Д.Іловайський, І.Розенфельд.

Але С.Соловйов і його послідовники, безумовно, праві в іншому. І.Виговський, і це визнають українські історики, не користувався популярністю серед народних мас. Старшина мала йти за гетьманом, саме як за виразником її інтересів. Що стосується М.Пушкаря і його оточення, то ними дуже ймовірно рухали не станові, а особисті мотиви, але для досягнення своїх цілей вони вміло грали на невдоволенні народних мас.

Російські історики визнавали, що результат битви під Конотопом дуже налякав московський уряд. Але тому, що І.Виговський не мав народної підтримки, а поляки не змогли надати йому допомогу, то, на думку дослідників, головна сила гетьмана полягала в його

кримських союзниках. На це вказували С.Соловйов, М.Голіцин, Д.Іловайський, К.Бестужев-Рюмін, В.Пічета, С.Платонов. Усі згадані вище історики підкреслювали, що І.Виговський був повалений «самими козаками». І це дійсно мало місце.

2.2.Гадяцький трактат, та його аналіз. Перш ніж говорити про оцінку Гадяцького договору російською історіографією, варто звернути увагу на те, з яких джерел вона черпала відомості про цю угоду. Історики мають два списки з архіву Чарторийських у Кракові, списки Л.Рудавського і Я.Михновського, список Твардовського, перекладений на українську мову С.Величком і поміщений до свого ж літопису, список В.Каховського – придворного історика Яна Казимира, список з літопису І.Єрліча. Нарешті, існують списки російських архівів, опубліковані в «Акта относящиеся к Южной и Западной России». Це, по-перше, український уривок, що містить перші пункти договору. По-друге, два списки, написані російською мовою. Вони зберігалися серед паперів О.Трубецького і В.Шереметьєва. Ці версії збігаються за змістом і є стислим викладом договору, що передає основну суть статей. Про список О.Трубецького відомо, що його в Москву надіслав протопіп М. Филімонович. Можливо, що список В.Шереметьєва надійшов від нього ж. Тому «російський варіант» договору ми, слідом за Т.Яковлевою, будемо називати для стислості «списком М.Филімоновича».

В основному, учений дотримувався першої редакції договору (списки М.Филімоновича і С.Величка). У С.Соловйова немає згадок про «урізування» Гадяцького договору на сеймі. Історик не повідомляв про заміну первісної цифри 60 000 реєстрових (ст. 3 у С. Соловйова) на 30 000. Немає відомостей у нього і про те, що козацька монета, право на яку давала 13 ст. (за С.Соловйовим), в остаточній редакції договору була скасована. Втім, немає у нього і вельми важливої статті 1-ої редакції, у якій йшлося про ліквідацію унії.

С. Соловйов не аналізував детально договір, але вбачав у ньому ще один доказ польсько-шляхетських ідеалів гетьмана. Він вважав Гадяцький трактат великим дипломатичним успіхом шляхетської партії і її ватажка. «Виговський отримав все, чого тільки міг бажати, – писав історик, – прихильники його, з якими він влаштував польський союз, були також нагороджені: вроджені, тобто колишні шляхтичі, отримали землі, нешляхтичі – nobilitовані».

Вся російська історіографія, слідом за С.Соловйовим, визнала Гадяцький трактат доказом шляхетських устремлінь гетьмана і старшини. Але далеко не всі історики визнали трактат, укладений І.Виговським, його дипломатичною перемогою.

Перший, хто висловив свою незгоду з думкою, що Гадяцький договір був успіхом Гетьманщини, – це учень С.Соловйова Г.Карпов. Він вказував на зменшення реєстру до 30 000 чол. і на те, що унія не була скасована. Г.Карпову вторив М.Павлищев, який вважав Гадяцький акт оманною «навіть не тонкого, а грубого штибу». На думку В.Ейнгорна, Гадяцький договір перетворював Україну на таку ж шляхетську республіку, якою була Польща. Він надавав також великі права представникам вищого українського духовенства. Але одна справа декларація, інша – реальність. Учений вказував на те, що про нездійсненність Гадяцького договору «поляки говорили при самому його укладенні». Згадуючи цей факт, В.Ейнгорн посилався на М.Костомарова.

Свою версію Гадяцького договору наводив Д.Іловайський. При цьому дослідник посилався на IV т. «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России», де під номером 77 містилася 3-я, затверджена сеймом, редакція. Проте, в основному, варіант Д.Іловайського співпадає з варіантом С.Соловйова, тобто є близький до першої редакції, хоча деякі пункти, наприклад, про право козаків тримати нейтралітет у війні з Росією, пропущені. Дослідник не міг не відзначити, що подібні статті здавалися вигідними народу України. Більше того, за змістом договору Україна виділялася в особливе Російське велике князівство, яке разом з короною і Литвою складало тепер третю частину Речі Посполитої, «з'єднуючись з ними, як люди вільні з вільними, рівні з рівними». Проте Д.Іловайський дуже скептично ставився до щирості поляків: «Але всі ці вигідні статті, по суті, були, з боку поляків, зухвалим обманом, викликаним обставинами».

Дуже близькі до оцінки С.Соловйова позиції М.Покровського і В.Пічети. М.Покровський вважав, що, уклавши Гадяцький договір, І.Виговський добився своєї головної мети. «Козацька

старшина і місцеве дворянство зливалися тепер фактично і юридично в один клас», – відзначав історик.

Таким чином, ми можемо констатувати, що в дореволюційній історіографії існував єдиний погляд на проблему. І.Виговський – шляхтич, політичним ідеалом якого була Річ Посполита, тому він був прихильником повернення України до складу Польщі. Знову приєднатися до Речі Посполитої, чітко відокремити привілейований стан від непривілейованого – це його програма. І він почав втілювати її в життя, як тільки зумів домогтися влади. Але основна маса народу не поділяла прагнень гетьмана. Тому після того, як татари перестали надавати І.Виговському допомогу, він потерпів поразку. Що стосується договору, укладеного у Гадячі, то він найкраще ілюстрував політичні прагнення гетьмана і старшини. Договір цілком улаштував прихильників І.Виговського, але, на думку більшості російських істориків, поляки не збиралися його виконувати. І.Виговський був ставлеником та керівником шляхетської аристократичної партії. Його антиподом і ватажком народної партії, що спиралася на старі запорізькі традиції і стояла за союз з Москвою, був М.Пушкар.

Сучасна російська дослідниця Т.Яковлева вважає подібний погляд на життя і діяльність І.Виговського багато в чому застарілим. Корсунський договір свідчить, на її думку, що спочатку гетьман орієнтувався не на Польщу, а на її ворогів. Якщо ж він і порушував «Березневі статті», то це не було спробою розірвати союз із Москвою, а лише більш вільним тлумаченням статей, порівняно з Б.Хмельницьким. Що стосується царського уряду, то він сам факт переговорів гетьмана з іншими державами сприймав як зраду.

Т.Яковлева вважає, що лише критична ситуація змусила І.Виговського почати переговори з Кримом. Москва не хотіла громадянської війни в Україні, не була вона і проти І.Виговського як гетьмана. Але вона не хотіла і посилення гетьманської влади. Тому їй доводилося підтримувати опозицію (щоб не посилювався гетьман) і одночасно утримувати її від рішучих дій (щоб не допустити міжусобної війни). Переконавшись, що така політика дуже ризикована, царський уряд намагався примирити ворогуючі сторони. Але, на думку дослідниці, це було вже неможливо.

Отже, слід зазначити, що російські історики оцінювали І.Виговського з рідкісною одностайністю. З такою визначеністю російська історіографія не висловлювалася навіть про Б.Хмельницького та І.Мазепу. Факти, відомі на той час про гетьмана, красиво вкладалися в несуперечливу версію про шляхетську і простонародну партії. Але російська історична наука припустилася при цьому двох важливих помилок, пов'язаних з прагненнями гетьмана й оцінкою його головного політичного дітища – Гадяцького договору. По-перше, російська історіографія вважала І.Виговського прихильником Польщі. Але він звернувся по допомогу до Речі Посполитої лише тоді, коли відчув себе «загнаним у кут». Результатом цього і стала Гадяцька унія. По-друге, російська історіографія часто оперувала 1-ою редакцією Гадяцького договору. Це призвело до того, що деякі російські вчені прийняли тезу С.Соловйова про те, що І.Виговський, після укладення угоди з Польщею, «одержав усе, чого тільки міг бажати». Але сеймом була затверджена урізана редакція договору, що не могла викликати захвату не тільки в рядових козаків, але й у шляхти, виразником інтересів якої вважався І.Виговський.

Гетьман не міг вважати себе таким, що отримав усе, чого домагався. Остаточний варіант договору, що став наслідком жорстокої боротьби, не міг задовольнити його. Не задовольняв він і українське суспільство. Період Руїни продовжувався.

Тема 3. Внутрішня боротьба та зовнішнє втручання у справи України наприкінці 50-х - на початку

3.1. Повалення гетьмана І. Виговського.

3.2.Переяславська рада 1659 р.

3.3. Чуднівська кампанія та розкол України.

3.4. Міжгетьманування на Лівобережжі. Козелецька рада 1662 р

3.5. Ніжинська рада 1663 р.

3.1.Повалення гетьмана І. Виговського. Незадоволення українського народу Гадяцьким договором призвело до падіння І.Виговського. Гетьманщина знову повернулася під російський протекторат. Ініціатором зміщення І.Виговського, за С.Соловйовим, став полковник Т.Цюцюра (Цицюра, Цецура), який очолив антигетьманський рух, що почався на Лівобережжі. Козацтво відчувало ненависть до поляків. Тому не дивно, що козаки почали перебігати до Ю.Хмельницького. С.Соловйов докладно описував повернення Війська Запорозького «під государеву руку». Він вважав, що вирішальна роль цього повернення належала «східному боку» України. Так само вважали, М.Голіцин, В.Ейнгорн та Д.Іловайський.

Якщо за С.Соловйовим ініціатива сходила безпосередньо від Т.Цюцюри, то за В.Ейнгорном вона належала ніжинському протопопу М.Филимоновичу (Филимонову). Саме він зумів завдяки своїй енергії переконати Ніжинський полк та місто Ніжин знову присягнути цареві. А це було немало, тому що, за даними історика, Ніжин був найбільш значним за кількістю населення містом України, а населення Ніжинського полку дорівнювало одній шостій населення тогочасної України. Серед представників козацької старшини казали, що ініціатива належала білому духовенству і, головним чином, ніжинському протопопу.

За Д.Іловайським, поворотним пунктом у справі І.Виговського стала облога Гадяча. Відхід хана, полки якого були головною опорою гетьмана, був викликаний диверсією запорозьких, а потім і донських козаків у татарському тилу. Про цю акцію московські воєводи просили запорожців ще до Конотопа. Заслугу розгрому ногайських улусів, після якого хан залишив І.Виговського, С.Соловйов приписував Ю.Хмельницькому. Д.Іловайський вважав, що ця дія належала славнозвісному кошовому І.Сірку. Як тільки І.Виговський відступив за Дніпро, на Лівобережжі почався проти нього міцний народний рух, ідейним натхненником якого Д.Іловайський, услід за В.Ейнгорном, вважав біле духовенство та ніжинського протопопа. В.Пічета вважав, що І.Виговський потерпів поразку тому, що не зміг стати вище шляхетських інтересів. Внаслідок цього Запоріжжя та декілька козацьких полків перейшли на бік Москви та проголосили гетьманом Ю.Хмельницького.

3.2.Переяславська рада 1659 р. Велике значення для подальшого розвитку подій мала Переяславська рада 1659 р., бо вона стала першим кроком в обмеженні української автономії. І російська історіографія звернула увагу на цей факт. С.Соловйов описав обставини, при яких проходила рада 1659 р. Він перелічив ті зміни, які бажали внести до Березневих статей прихильники Ю.Хмельницького, та те, які дійсно були внесені під тиском російських воєвод. Але оцінки тому, що відбулося, він не дав.

Д.Іловайський досить детально описав, яким чином царському уряду вдалося обмежити владу гетьмана за часів Ю.Хмельницького. Посольство П.Дорошенка до Москви закінчилося безрезультатно. Ті чотирнадцять статей, які він привіз, не були прийняті. А Ю.Хмельницький та старшина, що оточувала його, повинні були приїхати до Переяслава. Інакше О. Трубецької і В. Шереметєв погрожували вирушити проти них свої війська. На раді були зачитані статті, але не вищеназвані, що посилювали гетьманську владу, а старі, богданівські; до них приєднали ще декілька статей, які, навпаки, трохи обмежували цю владу.

На думку В.Пічети, те, що козаки не відважилися протестувати на Переяславській раді 1659 р. і відмовилися від своїх вимог, згубило «діло української автономії». Саме тоді почалося перетворення України у московську провінцію. К.Бестужев-Рюмін стисло оцінив статті Ю.Хмельницького, як умови менш пільгові, ніж «Статті Богдана Хмельницького».

Юрист І.Розенфельд дав подіям 1659 г. достатньо яскраву характеристику, яка співпадала з поглядом В.Пічети. За його словами, у договорі, на основі якого Ю.Хмельницький отримав посаду гетьмана, «Москва, користуючись обставинами, починає плести свої тенета, у яких згодом зав'язне уся малоросійська автономія».

Оригінальне пояснення подій надав М.Покровський. На його думку, умови, які ставила козацька старшина Москві на час повернення України у московське підданство,

постали як «остання спроба відстояти козацьку автономію такою, як її розуміли за часів батька нового гетьмана».

Однак, старшина не змогла досягти свого внаслідок соціальних процесів, що відбувалися у Гетьманщині. Історик пояснював те, що діялось, таким чином. Єдиного козацтва давно вже не існувало. У Москві це чудово розуміли. Не змогла цього приховати і сама старшина. Вона просила царя, щоб він не приймав чолобитних з України, крім як від гетьмана або його представника, і в цей же час просила, щоб він направив російське військо під команду гетьмана. «Але дві вимоги: «не втручайтеся у наші внутрішні справи» та «захистіть нас від наших внутрішніх ворогів» взаємно виключали одна одну, і Москва чудово зрозуміла це», – зауважив дослідник. Якщо гетьману потрібні царські війська, то чому він уникає воєвод? Історик вважав, що було явно нелогічно ставити гетьмана незалежним правителем автономної України, і в цей же час визнавати, що без московської підтримки, йому не втриматися на посаді. І далі: «Той з допомогою тільки якого гетьман і може бути гетьманом, очевидно, і є справжній господар України».

Вчений вважав, що, розвиваючи саме ці міркування, московські державні діячі прийшли до політичних ідей про вибір гетьмана під контролем царського уряду, про заміну гетьмана лише з його згоди, про суд гетьмана над полковниками тільки з дозволу уряду. Тому що, те що можна застосувати до голови козацької старшини, можна застосувати до неї взагалі. Таким же чином обмежувалась і автономія українського духовенства. При цьому Переяславська рада 1659 р. проводилась в оточенні зі всіх боків царськими військами, «що забезпечували свободу дебатів» та гарантували захист від баламутів. «Адже сам гетьман просив, щоб військ царських з України не виводити», – зазначив історик. Цю обставину він, очевидно, вважав ілюстрацією своєї тези про те, що козацька еліта потребувала зовнішньої підтримки.

На думку російських дослідників, успіху московської політичної лінії на Переяславській раді 1659, дуже сприяла особистість нового гетьмана Ю.Хмельницького, якого вони оцінювали дуже скептично. С.Соловйов, а услід йому М.Павлищев, М. Голіцин, Д.Іловайський, І.Розенфельд характеризували його як нікчому. На думку І.Розенфельда, «гетьмана, що був схожий на нього за відсутністю своєрідності та незначущості фігури, до самого Скоропадського не було».

Слід зазначити, що такі видатні українські історики, як М.Костомаров та М.Грушевський не заперечували проти подібної оцінки Ю.Хмельницького як людини абсолютно нездатної займати посаду гетьмана.

3.3. Чуднівська кампанія та розкол України. Політика царського уряду викликала незадоволення у середовищі старшини та козацтва, що обумовило перехід Війська Запорозького на бік Польщі та призвело до нечуваної поразки московського війська під Чудновим. Ця подія мала б мати катастрофічні наслідки для царської влади у Гетьманщині, але у кінцевому результаті привела до розколу України на дві частини. Правобережжя перейшло під контроль Речі Посполитої, на Лівобережжі відновився протекторат Московської держави. Розкол остаточно оформився, коли на Лівобережжі було обрано свого офіційного гетьмана І.Брюховецького. Поразку московського війська під Чудновим, С.Соловйов та Д.Іловайський оцінювали як ще страшнішу, ніж під Конотопом. С.Соловйов, М.Павлищев, М.Голіцин, О.Барсуков, Д. Іловайський справедливо вважали головною причиною поразки зраду Ю.Хмельницького і Т.Цюцюри. При цьому О.Барсуков та Д.Іловайський дорікали московському уряду в тому, що він не зміг прихилити до себе Т.Цюцюру, який не був гідно нагороджений. Таким чином, зрада ображеного Цюцюри стала помстою Москві.

Адже В.Шереметев писав у свій час цареві про прохання нагородити полковника Цюцюру, надати йому маєтність «вора та зрадника Івашки Нечая». Але Москва надала «ухильну відповідь». Отже, по суті, відмовила. Про цей епізод розповідали також О.Барсуков та Д.Іловайський. О.Барсуков та Д.Іловайський вважали також, що В.Шереметева підвела слабкість розвідки. Зовсім інакше йшли справи у супротивника.

Україну, за словами вказаних дослідників, заповнили агенти І.Виговського, від яких поляки дізнавалися про усі наміри і розпорядження В.Шереметева. За затвердженням О.Борсукова, І.Виговський став головним посередником між Річчю Посполитою та кримськими татарами, та підготував пастку армії В.Шереметева. Також вважав і Д. Іловайський. Крім того, він звертав увагу, що російський головнокомандуючий допустився ряду помилок. Щоправда, Д.Іловайський та О.Барсуков визнавали, що відступ до Чуднова В.Шереметев здійснив за всіма правилами тогочасного військового мистецтва. А М.Павлищев та М.Голіцин, звертали увагу, що московське військо билосся під Чудновим до останньої змоги.

Поляки, за словами С. Соловійова, всіляко прагнули утримати Військо Запорозьке у покірності. Тому вони були зацікавлені у тому, щоб Ю.Хмельницький залишався на посаді гетьмана через те, що ним було легше маніпулювати, ніж будь-якою іншою особою. Як писар, йому був рекомендований П.Тетеря, тому що він був рішучим прихильником Польщі.

С.Соловійов думав, що Росія уникла небезпеки внаслідок двох обставин: Польща не мала чим платити війську, а Ю.Хмельницький був «занадто нікчемний». Москва навіть намагалася відкласти вибори, тому що була надія на безкровне підкорення Правобережжя. Ю.Хмельницький, після того, як його залишили поляки і татари, писав, що мимоволі перейшов на бік короля. Проте у червні 1662 р. він отримав польську і татарську допомогу та відновив війну.

Д.Іловайський підкреслював, що на момент Чуднівського розгрому справи Росії були зовсім не блискучі. Проте, коли Правобережжя, на чолі з Ю.Хмельницьким, повернулося під владу Польщі, Лівобережжя залишилося вірним Росії. Чому? У Д.Іловайського була на це стандартна відповідь, що йшла від С.Соловійова, а може ще від М.Устрялова. Чернь в Лівобережній Україні, за словами історика, віддавала перевагу царській владі, ніж пануванню своєї старшини, яка намагалася закріпити народ і виділитися в особливий стан, на зразок ненависної українцям польської шляхти. Ватажками прихильників Москви стали Я.Сомко, В.Золотаренко та протопіп М.Филимонович. Запоріжжя, на чолі із І. Сірком та І. Брюховецьким, також залишилося вірним Росії. Таким же чином пояснював позицію Лівобережжя і В.Пічета. До речі, Д. Іловайський особливо підкреслював, що коли В.Шереметев давав згоду на виведення російських військ із міст України, він навряд чи вірив у те, що ця вимога буде виконана. Це було, з його боку, перевищенням повноважень, на яке він насмілювався лише внаслідок безвихідного становища.

М.Покровський пояснював те, що сталося, таким чином. Незважаючи на те, що незадоволення правлячої верхівки України політикою царського уряду призвело до Чуднівської поразки, «Москва вела безпрограшну гру: чим сильніше виявляли антипатію до московського режиму верхи, тим більш відданими Москві були низи». Тому старшині довелося відразу ж думати про примирення з Росією. Татари залишили її, а польське військо почало бунтувати.

С.Соловійов, М.Павлищев, М.Голіцин, Д.Іловайський визнавали значну роль В.Золотаренка, а надто Я.Сомка у тому, що Лівобережжя залишилося під контролем Москви. Г.Карпов надавав названим діячам таку характеристику. За його словами, Я.Сомко «при всьому своєму розумі, по характеру був абсолютно нестерпний». В.Золотаренка дослідник атестував як нікчому, що був лише знаряддям у руках дійсно розумних осіб. Він вийшов у люди завдяки родинним стосункам з Б. Хмельницьким, якому він, як і Я.Сомко, був шурином. На думку історика ніжинський полковник був людиною обмеженою та бездарною. Такі негативні характеристики людей, заслугою яких було збереження Лівобережжя вірності царю Олексію Михайловичу, очевидно, викликане прагненням Г.Карпова виправдати московські власті у світлі наступних подій, коли Я.Сомко та В.Золотаренко були видані на розправу своєму ворогу І. Брюховецькому. Проте необхідно зазначити, що Я.Сомко і дійсно був людиною досі складного характеру. Він не тільки не зміг знайти спільної мови з воеводами, що можна легко пояснити, але й зі старшиною, з якою мав спільні інтереси, теж дуже легко сварився.

Тоді перед царем та його радниками постала проблема управління частиною України, що зберегла союз із Росією. С.Соловйов писав, що московські воєводи, як люди зі сторони, погано орієнтувалися в місцевій обстановці. Царський уряд повинен був визначити, на яких осіб на Лівобережжі можна зробити ставку. Уряду потрібна була людина, яка була б вихідцем з України, добре б знала людей та «їх стосунки», не мала б партійних приналежностей та займала б достатньо високе суспільне становище. Такою людиною, в ідеалі, міг бути архієрей у особі Мефодія, котрого вона поставила у єпископський сан та назначила місцеблюстителем Київської метрополії, Москва, за словами вченого, змогла знайти таку людину. Учень С.Соловйова Г.Карпов, розвиваючи думку свого вчителя відзначив також, що у єпископа не було ніякої реальної влади. Усі його повноваження полягали у тому, що він повинен був брати участь у найрізноманітніших справах. Крім того, він повинен був здійснювати посередництво між партіями та мирити тих, що посварилися. Як зазначив історик, ніякої влади заради впливу на старшину архієрей не мав.

Москва, за словами історика, сподівалася, що колишній ніжинській протопіп стане вірним її агентом, тому що буде відчувати подяку їй. Мефодій, зі свого боку, був впевнений у підтримці московського уряду, тому що він сам нав'язав єпископа Україні, порушивши при цьому церковні звичаї. Але усі ці розрахунки не виправдалися. В Україні, на що звернув увагу дослідник, швидко помітили, що політичної влади єпископ не має, а коли він звернувся за допомогою до уряду, наслідком стало незадоволення старшини втручанням духовенства у її справи. Г.Карпов вважав, що план Москви мав істотні недоліки. По-перше, невідомо було, стала б чи ні військова старшина терпіти владу єпископа. По-друге, хто міг поручитися, що сам Мефодій не стане причиною якоїсь нової смуті.

3.4. Міжгетьманування на Лівобережжі. Козелецька рада 1662 р. Наслідком переходу гетьмана на бік поляків стало міжгетьманування на лівому березі Дніпра. С.Соловйов, Г.Карпов, М.Голіцин, В.Ейнгорн, Д.Іловайський вважали, що московські державні діячі були не в змозі розібратися у становищі, що склалося в Україні. Претенденти почали доносити один на одного, і уряд не знав, кому вірити. Крім того, Г.Карпов вважав, що в ідеалі Москва бажала, щоб гетьманом знову став Ю.Хмельницький за умови того, що він визнає свою провину та поверне під царську владу Правобережжя. Приблизно так вважали М.Голіцин та Д.Іловайський. Д.Іловайський наводив ще одну причину. За його словами, Москва побоювалася міжусобної війни між претендентами.

Проте, на думку В.Пічети, Москва не поспішала з вибором нового гетьмана, тому що вона вважала себе господаркою України, незважаючи на Чуднівську поразку. «Вона бажала бачити на гетьманському уряді таку людину, яка завдала б козацькій старшині непоправного удару, і який придушив би у ній усі автономні устремління», – писав вчений. Приблизно так пояснював дії царського уряду і М. Покровський. За його словами, такі союзники як Я.Сомко для Москви вже не мали інтересу. «Потрібно було б завдати старшині такий удар, після якого їй залишилося б тільки здатися на милість переможця».

Але які б мотиви не керували царем та його радниками, становище, що склалося, не могло тривати нескінченно довго. У 1662 р. Я.Сомко зробив спробу оголосити себе гетьманом, для чого він організував раду у Козельці. С.Соловйов, Г.Карпов, В.Ейнгорн, Д.Іловайський оцінювали Козелецьку раду як подію зовсім несподівану для Москви та незаконну. Як незаконну оцінювали раду і московські власті. С.Соловйов, Г.Карпов та В.Ейнгорн відзначили, що відповідне ставлення до того, що сталося, викликало у царського уряду повідомлення Мефодія. При цьому Г.Карпов звернув увагу на те, що Мефодій не завжди міг претендувати на об'єктивність. Я.Сомко зрозумів тепер, що у Москви підтримки він не знайде. Наказний гетьман не змирився. Він продовжував вести боротьбу та намагався, на думку дослідника, зробити уряд інструментом для здобуття своєї мети. Але подолати Мефодія, який став прихильником І.Брюховецького він не зміг.

Г.Карпов вважав безпідставним твердження, що запорозький претендент підкупив єпископа подарунками та різноманітними обіцянками. Спочатку Мефодій протегував В.Золотаренку, який не зупинився б ані перед підкупом, ані перед обіцянками. В.Золотаренко

був, за словами історика, однією з найбільш багатих осіб України. І.Брюховецький, навпроти, був тоді дуже бідним. Однак Мефодій перейшов на бік І.Брюховецького. Дослідник думав, що не підкуп, а політична програма запорізького кандидата зацікавила доглядача Київської метрополії. Запорізький претендент був згоден поступитися московському уряду чим завгодно з козацьких вільностей. Саме це і притягало Мефодія.

І.Брюховецький дійсно не скупився на обіцянки в адресу Москви. Як писав Д. Іловайський, він навіть пропонував скасувати посаду гетьмана і замінити його московським намісником. Але в цей час царський уряд ще не міг піти на такий крок. Сам історик характеризував пропозицію кандидата, що рвався до влади, як «свідомо нездійснений проект».

3.5. Ніжинська рада 1663 р. Як відомо, боротьба за владу між трьома претендентами завершилася на знаменитій «Чорній раді» 1663 р., що відбулася у Ніжині. Причому переможець І.Брюховецький жорстоко розправився зі своїми противниками.

Події Ніжинської ради коротко описані С.Соловйовим. Історик намагався при цьому уникати висновків. Втім, він оцінював страту Я.Сомка та В.Золотаренка як розправу над переможеними. Так само вважав Д.Іловайський, який порівнював видачу переможених І.Брюховецькому з видачею І.Скри і В.Кочубея І.Мазепі. Таку поведінку урядових агентів дослідник пояснював нездатністю розібратися в українських «відносинах та особах». При опису Ніжинської ради Д.Іловайський використовував щоденник П.Гордона, в якому страта полковників була прямо названа «незаслуженою». В.Пічета охарактеризував суд на Я.Сомком як «скорий, але неправий». Г.Карпов відзначив, що Ніжинська рада викликала гнітюче враження навіть у сучасників, що звикли до кривавих сцен. Незважаючи на совій монархізм Г.Карпов покладав відповідальність за загибель Я.Сомка та В.Золотаренка на царський уряд. На думку дослідника, московські державні діячі сподівалися, що з загибеллю цілої партії припиняться «малоросійські смути». А що стосується І.Брюховецького, то історик вважав, що у Москві вирішили підтримати його з тих же міркувань, з яких зробили ніжинського протопопа єпископом. Будучи завдяченим цареві, запорозький претендент з «нескінченного відчуття вдячності» повинен був стати вірним слугою своєму благодійнику. На думку дослідника, у І.Брюховецького було мало шансів самостійно отримати перемогу у боротьбі за булаву.

Для О.Востокова Ніжинська рада була цікавою як прояв боротьби партій у тогочасній Україні. Ці партії, за словами історика, не були політичними. Боротьба велася не між прихильниками Росії та Польщі, і не за збереження козацьких привілеїв. Це була особиста боротьба претендентів на посаду гетьмана. Як визначав учений, боротьба була загострена тим, що та сторона, яка прогнала, втрачала усе. За даними історика, Я.Сомко, який не був упевнений у своїй перемозі на виборах, намагався уникнути ради, розв'язавши воєнні дії. Він навіть прикликав П.Тетерю на Лівобережжя. Коли ж було з'ясовано, що ради не уникнути, Я.Сомко почав покладати надію на перевагу своїх семи добре озброєних полків над народом, що підтримував І.Брюховецького. Як бачимо, О.Востоков не вважав Я.Сомка такою невинною жертвою, хоч і він відзначив роль Мефодія в очорненні наказного гетьмана перед урядом.

М.Покровський вважав, що те, події у Ніжині, були переворотом, підготовленим та проведеним за ініціативою царського уряду. Під виглядом демократичної «чорної» ради був підготовлений погром старшини низами козацтва. «Козацька демократія виставила кандидатом у гетьмани І.Брюховецького, який відразу став і офіційним кандидатом московського уряду...». Як відзначив історик, рядові козаки, що були до того прихильниками Я.Сомка, перейшли на бік І.Брюховецького, тому що зробили вибір між кандидатом старшини та кандидатом «черні». І кандидат Запорожжя був гідний вибору, віддавши на пограбування старшинське майно, а саму старшину – на розправу.

М.Покровський не поділяв тезу С.Соловйова, В.Ключевського та Д.Іловайського про те, що московські державні діячі погано орієнтувалися у внутрішніх справах України.

Навпаки, за його думкою, царський уряд чудово розбирався у питанні, хто є прихильником Москви, а хто може бути потенційним противником.

В.Пічета оцінював прихід І.Брюховецького до влади так як і М.Покровський. «Перемога Москви була повна, – зазначив дослідник, – проте від неї погано прийшлося козацькій старшині».

Більшість російських істориків пояснювала продовження «малоросійської смути» незадоволенням української старшини тим становищем, яке склалося, та нездатністю московських державних діячів розібратися у внутрішніх справах України. Однак, деякі вчені у передреволюційний час (М.Покровський, В.Пічета) зробили висновок, що Москва проводила у Гетьманщині добре продуману політику. Вони вважали, що царський уряд дуже вміло грав на суперечностях в Українському суспільстві.

Ніжинська рада стала важливою віхою у подіях, що призвели до розколу України на Лівобережну (російську) та Правобережну (польську) частини. Відтепер в Україні було два, а іноді і три гетьмани. Саме в цей момент з багатьох історичних альтернатив почала реалізовуватися далеко не найкраща можливість.

Підводячи підсумок, потрібно зазначити, що російські історики вважали приєднання України до Росії закономірною подією. Внаслідок цього вони оголосили закономірним падіння гетьмана І.Виговського. Чуднівська поразка російського війська, що сталася внаслідок зміни політичної орієнтації української старшини на чолі з гетьманом Ю.Хмельницьким, навпаки сприйнялася російською історичною наукою як випадковість, що сталася внаслідок помилок В.Шереметева та невміння російських властей розібратися у складній ситуації, що склалася в Україні. Разом з цим, капітуляція під Чудновим справедливо оцінювалась, як подія більш страшна для московської влади в Україні ніж поразка під Конотопом. Втім слід зазначити, що хоч особистий погляд М.Покровського мав багато спільного з цією концепцією, він був незгоден зі ствердженням про те, що Московський уряд погано орієнтувався у українських справах. Історик вважав, що Москва дуже вміло користувалася суперечністю у українському суспільстві.

Ю.Хмельницький не привертав особливо пильної уваги російської історіографії. Проте російські історики прийшли до єдиного погляду на його особистість, яка отримала від них більше ніж скромну і досить негативну оцінку. Треба зазначити, що ця оцінка є цілком об'єктивною. Ю.Хмельницький дуже програвав на фоні будь-яких гетьманів, тим більше на фоні свого великого батька. Російські історики підкреслювали активну роль духовенства у тогочасному політичному житті та прихильність білого духовенства до московської політичної орієнтації.

Переяславська рада 1659 р. оцінювалася російською історіографією як початок обмеження української автономії. З цим твердженням важко не погодитися. Російська історична наука, як правило, засуджувала розправу над Я.Сомком та В.Золотаренком, яких вважала не тільки невинними у висунутих проти них звинуваченнях, а й, крім того, такими, що мали чималі заслуги перед Московією. Таким чином, не всі дії російської влади отримали схвалення російських істориків і навіть тих з них, що належали до охоронного напрямку.

Рекомендована література до теми:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України: навч.посіб. – 3-тє вид., доп. – Академвидав, 2010. – 688с.
2. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. / П.С. Гончарук. – К.: Либідь, 2005. – 578 с.
3. Греченко В.А. Історія України, Модульний курс. – Харків: Генеза, 2009. – 184 с.
4. Гудзь В.В. Історія України. – К.: Слово, 2003. – 327 с.
5. Земерова Т.Ю., Історія України: Схеми і таблиці / Т.Ю. Земерова, І.М. Скирда. – Харків: Генеза, 2010. – 118 с.
6. Історія України: нове бачення. У 2 т. Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін. Під ред. Смолія В.А. – К., 2002.

7. Історія України: Посібник / Сост. О.В. Гісем. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 332с.
8. Котова Н.О. Історія України: навчальний посібник для неспеціальних факультетів. – Х.: ТОВ «Одісей», 2005. – 416 с.
9. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник: 2-ге вид., доповн. і переробл.– К.: Кондор-Видавництво, 2015. – 424 с.
10. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник. – К.: Кондор-Видавництво, 2011. – 418 с.
11. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – 2-ге вид., виправлене і доп. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 304с.
12. Скрипник М.О. Історія України: Навч. посіб. / Скрипник М.О., Домбровська Л.Ф., Красовський В.М. та ін. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 545 с.
13. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини в російській історіографії другої половини ХІХ- початку ХХ ст.: Навчальний посібник. – Маріуполь, 2016. – 210 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Освіта, 2005. – 518 с.

Допоміжна

1. Востоков А. Козелецкая рада 1662 года // Киевская старина. – 1887. – Т. XVII. – Февраль. – С. 269-284.
2. Востоков А. Нежинская рада 1663 года // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Май. – С. 125-139.
3. Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVII. – Январь. – С. 35-46.
4. Голицын Н.С. Русская военная история. – Ч. 2. – СПб., 1878. – 691 с.
5. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
6. Иловайский Д.И. История России. – Т. 5. – М., 1905. – 664. с.
7. Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. – М.: Мысль, 1995. – с.110 – 508.
8. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9 т. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
9. Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині ХVІІ – на початку ХVІІІ століття: Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
10. Малов А.В. Русско-польская война 1654-1667 гг. – М.: Цейхгауз, 2006. – 48 с.
11. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. II. Царствование Яна-Казимира. 1648-1668. – СПб., 1887. – 405 с.
12. Пичета В.И. Внешняя политика России // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 106-139.
13. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
14. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793): Историко-юридический очерк. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
15. Романцов В.М. Березневі статті 1654 р. Оцінка в українській історіографії 40-х років ХІХ – початку ХХ ст. // Матеріали VI підсумкової (2003 р.) науково-практичної конференції викладачів МПІ, 2004. – С.106-109.
16. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. V. – Т. 9-10. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 718 с.
17. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 671 с.
18. Сорокин Ю.А. Алексей Михайлович // Воросы истории. – № 4-5. – С. 73-89.
19. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історійко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с.
20. Устрялов Н.Г. Русская история. – Ч. II. (1462-1689). – СПб., 1837. – 338 с.
21. Худяков И.А. Древняя Русь. Исторический очерк древне-русской жизни до Петра Великого. – СПб., 1897. – 167 с.
22. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

23. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
24. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусовської угоди (1659-1667 рр.). – К.: Основи, 2003. – 644 с.

Змістовий модуль 2. Апогей громадянської війни на теренах Гетьманщини у дослідженнях російських істориків

Тема 4. Предмет курсу та його завдання. Воєнно-політичне протистояння в Україні у 1663-1668 рр.

- 4.1. Характеристика гетьмана І. Брюховецького.
- 4.2. Похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну.
- 4.3.. Візит гетьмана І. Брюховецького до Москви, та його наслідки.
- 4.4. Андрусівській договір 1667 р. та його історичні оцінки.
- 4.5. Повстання І. Брюховецького.

4.1. Характеристика гетьмана І. Брюховецького. Важливим етапом на шляху від держави до провінції став час між Ніжинською радою та Андрусівським перемир'ям. При дослідженні цього періоду в центрі уваги російських істориків опинилася діяльність лівобережного гетьмана І. Брюховецького.

Особистість І. Брюховецького не викликала у російській історіографії особливих симпатій. С. Соловійов був, як звичайно, стриманим у своїх оцінках, проте із відомостей, що він наводив, вимальовувався не дуже привабливий образ гетьмана. Він зображав гетьмана людиною користолюбною, безпринципною, жорстокою. Г. Карпов вважав І. Брюховецького людиною розумною і талановитою, проте підкреслював, що ніякі нагороди та посилення влади не могли пом'якшити його лютого характеру. Для Д. Іловайського І. Брюховецький був політичним авантюристом, людиною без будь-яких моральних норм, яка була готова піти на все заради своєї кар'єри. І. Брюховецький використовував допомогу Москви для того, щоб прийти до влади. Тому він виставляв себе найвідданішим царським слугою та непримиримим ворогом Польщі.

П. Матвеев визнавав у І. Брюховецького хоробрість і відвагу, які разом з підлесливістю надали майбутньому гетьману авторитету серед запорожців. Історик відзначив, що гетьман був «людиною, без сумніву, недурною, хоч погано освіченою». Моральний рівень цієї людини був невисоким, але дослідник вважав, що «у цьому відношенні він мало чим відрізнявся від інших діячів сучасної йому Малоросії». Історик вважав, що І. Брюховецький «вискочка та опортуніст». Першу частину цього твердження можна прийняти без заперечення, з другою можна погодитися, якщо розуміти слово «опортуніст» у значенні «угодовець» або «приспосованець». У часи свого підвищення І. Брюховецький був скоріше демагог і популіст.

В. Греков та М. Покровський зазначали, що гетьман прийшов до влади на хвилі показного демократизму. За словами П. Матвеева, І. Брюховецький «від усієї душі ненавидів ляхів за введення унії на Україні і пригноблення православного населення за часів їх панування». Подібні заяви не дуже гармонують із твердженням, що майбутній гетьман був поляком за походженням, якщо тільки його православна релігійність не була показною. До речі, на думку П. Матвеева, під час походу Яна Казимира на Лівобережжя гетьман виявив себе з найкращої сторони.

Взагалі гетьман не мав популярності. Г. Карпов пояснював це його жорстокістю та користолюбством. В. Греков та М. Покровський були згодні з твердженням про корумпованість гетьмана, додавши до цього ще одну причину. Керівник Війська Запорозького не намагався здійснити демократичні лозунги, які привели його до влади. С. Соловійов, Г. Карпов, митрополит Макарій, П. Матвеев, Д. Іловайський, В. Пічета звертали увагу, що гетьман зміг посваритися з усіма верствами населення, не виключаючи козаків, але в першу чергу з міщанами та духовенством, яке він люто ненавидів. На думку Г. Карпова, ворожнеча І. Брюховецького і духовенства почалася з його сварки з єпископом Мефодієм. Причина сварки гетьмана з

єпископом, за припущенням дослідника, полягала у тому, що для Брюховецького, після приходу до влади, «ставала важкою Мефодієва опіка».

4.2. Похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну. Похід цей міг би мати вирішальне значення в історії Руїни, але залишився лише епізодом серед кривавих подій цієї епохи. Можливо, внаслідок невдачі цього починання воно не дуже детально висвічувалося російською історіографією.

С. Соловійов констатував нестачу «матеріальних засобів» у короля, які той намагався покращити пропагандою. Втім, сам С.Соловійов указував, що у нього було більш 30 000 чоловік, плюс три кінних козацьких полки. Для тих часів не такі вже й малі сили. До того ж слід зазначити, що Росія до того часу зазнала відчутних поразок біля Конотопа та Чуднова. Інші російські історики вважали небезпеку більш реальною. Так П.Медовиков вважав, що в королівському війську було 90 000 чоловік. Що, ймовірно, є перебільшенням. За словами Д.Іловайського, у короля було 40 000 коронного війська, не рахуючи литовських та татарських частин. У його армії були найкращі польські полководці: С.Потоцький, С.Чарнецький, Я.Собеський. Підкоривши Україну, Ян Казимир збирався йти на Москву. Про похід Яна Казимира як про справу, що була задумана з завойовницькою метою та здійснювалася з великими силами та досвідченими воєначальниками, говорили також М.Павлищев та М.Голіцин. Як відомо, польський наступ, який успішно почався, закінчився повною невдачею. С.Соловійов, Д.Іловайський та М.Голіцин припускали можливість повного знищення польської армії, якби не недогляд російських воєвод. М.Павлищев та М.Голіцин звернули увагу на ту обставину, що польський наступ ознаменувався руйнуванням тих самих місць, які король намагався повернути на свій бік. При цьому оцінка королівської справи, у чисто воєнному відношенні, дана М.Голіциним дуже цікава. Історик зазначав, якщо простежити «за числами і картою» переміщення та розташування військ двох ворогуючих сторін, то з'ясується, що спочатку поляки могли «розбити по частинам, відрізати, розбити, знищити» російські війська, а потім росіяни після відступу поляків від Глухова до Новгород-Сіверського і пізніше могли так же вчинити з польською армією. Але ні ті, ні інші виявилися нездатними на подібні дії, «а блукали, мов сліпі, зі сторони у сторону, і нічого потрібного не зробили». На думку генерала М.Голіцина, те що трапилося, було більш ганебне для поляків, ніж для росіян, так як вони розпоряджалися більшими силами та кращими воєначальниками.

Переломним моментом королівського походу стала облога Глухова. Оборonoю цього міста, як зазначав В.Ейнгорн, а потім Д.Іловайський, керували тамтешні священики, з протопопом І.Шматковським на чолі. Одним з епізодів цієї війни і, можливо, найважливішим з її наслідків, стала страта колишнього гетьмана І.Виговського. С.Соловійов та Д.Іловайський вважали, що поляки мали для неї серйозні підстави. Ще у 1662 р. І.Виговський намагався вступити у контакт з Москвою. А у 1664 р., він, як зазначили С.Соловійов та Д.Іловайський, вступив у змову з полковником І.Сулимою, який повинен був підняти повстання. Ця версія знайшла відображення і в статті О. Екземплярського для «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона». М.Павлищев та М.Голіцин вважали І.Виговського жертвою особистої ворожнечі. При цьому для М.Павлищева розправа над колишнім гетьманом була ще одним доказом його улюбленої тези про анархічну сутність польської держави. Але, очевидно, змова І.Виговського існувала. Декілька старшинських угруповань об'єдналися навколо колишнього гетьмана, як найбільш авторитетної у тогочасній Україні фігури. Змовники мали мету знову поставити його на гетьманство та об'єднати Україну. У змові брали участь І.Богун, І.Сірко, Ю.Хмельницький, П.Дорошенко та Й.Тукальський. Активність виявляли також О.Гоголь, М.Ханенко та О.Виговська (Хмельницька).

Не зовсім зрозуміло, чи збиралися учасники змови орієнтуватися на Москву або на Крим (що більш імовірно). Але, у будь-якому випадку, було вирішено остаточно порвати з Річчю Посполитою. Якби під час походу Яна Казимира у Лівобережну Гетьманщину на Правобережжі спалахнуло повномасштабне повстання, королівське військо опинилося б у пастці. Таким чином у поляків були всі підстави побоюватися І.Виговського. І.Богун збирався зіграти зі своїми козаками роль «п'ятої колони», тому його загибель також не була випадковою.

Якщо про страту І.Виговського писало багато російських істориків, то про загибель І.Богуна представники російської історіографії довго мовчали. Справа, очевидно, була у стані джерельної бази. У козацьких літописах, що розповідали про похід Яна Казимира, не міститься відомостей про загибель І.Богуна, а польські джерела, що розповідають про страту полковника, були опубліковані лише наприкінці XIX ст.

4.3. Візит гетьмана І. Брюховецького до Москви, та його наслідки. У вересні 1665 р. І. Брюховецький приїхав до Москви. Це була перша в історії поява українського гетьмана у столиці Росії. Як відомо, гетьман, коли він був у Москві, подав чолобитну від свого імені і від імені старшини, у якій була пропозиція щодо обмеження української автономії і яка, звісно, була прийнята. Відкинутий був тільки 4-й пункт про ставлення митрополита з Москви. Навіть царський уряд визнав подібну постановку питання дочасною. За свої пропозиції гетьман був вшанований чином боярина, старшини піднесені в дворянство. З цього моменту І.Брюховецький почав підписуватися «боярин і гетьман». Раніше гетьман любив підкреслювати свою «демократичність».

С.Соловйов вважав, що ініціатива І.Брюховецького та його чолобитної «цілком пояснюється поведінкою його попередника І.Виговського та поведінкою наступних гетьманів». Після завершення першого етапу Національно-визвольної війни, який отримав у С.Соловйова епітет «революційне заворушення», інтереси гетьмана та інтереси козацтва почали не співпадати. Вже Б.Хмельницький намагався не скликати раду, «яка могла обмежити його сваволлю».

Різниця інтересів ще сильніше виявилася за часів гетьманування І.Виговського. І.Виговський намагався забезпечити собі незалежний статус, тому бажав стати польським вельможею. І.Брюховецький, хоч і був проголошений гетьманом військовою масою, не зміг, як і Б. Хмельницький з І.Виговським, «довго зберігати єдність інтересів з козацтвом». При тогочасному становищі в Україні І.Брюховецький, як писав С.Соловйов, прагнув спертися на зовнішню силу, тобто намагався зробити те ж саме, що й І.Виговський. Але, на відміну від останнього, він не мав польських симпатій.

Думку свого вчителя розвивав Г.Карпов, який вважав, що восени 1665 р. у Москві повторювалася та ж сама історія, що була при укладенні І.Виговським договору у Гадячі. І.Виговський був шляхтичем, і свій природжений зв'язок із Польщею він, ще до Гадяча, закріпив шлюбом із знатною шляхтянкою. І.Брюховецький – людина низького походження, одружився у Москві на княжні Долгорукій та зріднився з Рюриковичами. Гетьману, як вважав дослідник, була потрібна зовнішня опора, і він намагався відшукати її у Москві. Чолобитна гетьмана була доволі небезпечною для Москви, тому там вирішили вступитися за права України. П.Матвеев повторював тезу С. Соловйова, що гетьман шукав «московської протекції», тому що мав потребу в охороні та опорі. Про намір гетьмана знайти тверду опору у Москві писав і К.Бестужев-Рюмін. В.Сергеевич зазначав, що за часів І.Брюховецького відбулося істотне порушення первісних умов союзу України з Росією. А С.Платонов характеризував І.Брюховецького як покірного підданого, який «сам клопотав про зменшення малоросійської автономії».

М.Покровський писав, що за боярське звання «не можна було не віддячити, і новий гетьман ударив государеві чолом – усією Україною». Тут, до речі, потрібно зауважити, що М.Покровський, на відміну від більшості російських істориків, говорив про Україну, яку залишив після себе Б. Хмельницький, не просто як про «країну», але як про «козацьку державу». А перше десятиліття після смерті засновника цієї держави історик оцінював, як час його перетворення на московську провінцію, якою правили на особливих умовах. «У три гетьманства – Виговського, Ю.Хмельницького та Брюховецького – процес був майже закінчений», – писав історик. Вже «боярин Брюховецький» був не стільки козацьким государем, скільки московським намісником.

Першим, хто узяв під сумнів, що гетьман прагнув обмеження української автономії, був В.Ейнгорн. Д. Іловайський та І.Розенфельд також вважали, що не І.Брюховецький був ініціатором поступок, закріплених у Московських статтях 1665 р., і що він погодився на них не

без боротьби. Д. Іловайський звернув увагу на те, що гетьман приїхав до Москви у вересні, після того, як у липні звідти виїхав архієпископ Мефодій. (Який, до речі, вже встиг посваритися з І. Брюховецьким). Коли ж почалися переговори у Москві, уряд Олексія Михайловича діяв «на підставі відомостей та порад, отриманих від Мефодія». На вимоги, щоб податі з українських міст потрапляли не в гетьманську, а в царську казну, І. Брюховецький погодився після багатьох заперечень. Зі свого боку уряд, як писав історик, погодився мати при гетьмані лише сотню «кратних людей». Переговори тривали цілий місяць. Після їх закінчення цар, як відомо, нагородив гетьмана боярством, а його близьке оточення – дворянством. «Таким чином, – зазначав дослідник, – Москва ніби наслідувала Польщі з її нагородою гетьмана сенаторством, а старшини шляхетством». У С. Соловйова, як пам'ятаємо, ставлення до того, що трапилось, було трохи іншим: у нього не Москва наслідувала Польщі, а І. Брюховецький брав за зразок політику І. Виговського з тією різницею, що І. Виговський бажав забезпечити себе за допомогою Польщі, а І. Брюховецький – за допомогою Росії. Не можна сказати, що це одна і та ж думка.

І. Розенфельд вважав І. Брюховецького «найбільш вірним Москві гетьманом з усіх, що були раніше». Він підкреслив, що тільки завдяки І. Брюховецькому царському уряду вдалося запровадити в Україні воєводське управління. Дослідник пояснював таку політику гетьмана тим, що він був представником козацької черні і Запоріжжя (прихильників Москви). На Москву він і намагався опертися у своїй боротьбі проти міст і духовенства, що дало можливість уряду Олексія Михайловича провести «Московські статті» 1665 г. Проте роль І. Брюховецького в появі цих статей, на думку історика, не така визначена, як прийнято думати. Хоча саме завдяки цьому гетьману і було запроваджено воєводське управління. За словами І. Розенфельда, гетьман прагнув нанести удар духовенству і запропонував царському уряду прислати митрополита з Москви. Питання про воєвод гетьман торкатися не збирався. Але уряд Олексія Михайловича швидко зрозумів, з ким має справу, і побачивши і в питанні про митрополита, і в питанні про контакти з іншими державами, і в питанні про українські доходи повну відданість московським інтересам, вирішив покінчити і з питанням про воєвод. Гетьман запропонував, що сам буде збирати податки в царську скарбницю. Як зазначав дослідник, уряд підхопив цю пропозицію і, «інспірований єпископом Мефодієм», заявив, що вишле в українські міста воєвод «по вашому чолобиттю». І. Брюховецький ні про що подібне не просив, але сперечатися було пізно. І. Розенфельд писав, що гетьман повертався до України з «засмученим серцем». Те, що це дійсно було саме так, і гетьман не прагнув воєвод, як і всі мешканці України, дослідник доводив наступним чином: «І. Брюховецький приїхав до Москви 11 серпня 1665 р. 20 серпня він заявив боярам, що «грошового збору з малоросійських жителів у казну великого государя збирати аж ніяк не можна» і тільки 11 жовтня подав свої московські статті. Цілий місяць йшла внутрішня, нам невідома боротьба, доки Брюховецького не примусили погодитися на реформи»

І. Розенфельд цілком справедливо зазначав, що запровадження воєвод знаходилося поза рамками договору 1654 р. Але з іншого боку, і Б. Хмельницький не зовсім виконував умови цього договору. Він не збирав доход у царську скарбницю (статті 1, 2 і 9). Але справжня мета появи московських воєвод у містах України була зовсім не фінансова. Ніякої користі, на думку дослідника, Москва з України не мала. Як вважав історик, царський уряд добивався, по-перше, щоб гетьмани дотримувались пунктів 1, 2 та 9 Березневих статей, тобто, щоб податки з України дійсно збиралися і з цих доходів оплачувалися військові витрати. Це було необхідно тому, що інакше поставало питання про платню війську, без якої козацтво служило без бажання. По-друге, уряд прагнув, щоб московські війська отримали «стацію» від мешканців України, тому що «за Богдана Хмельницького, наприклад, київські ратні люди повинні були жити у ямах і терпіли у всьому нестачу», хоча присутність цих військ пояснювалося потребою самої України.

І. Розенфельд думав, що логічно уряд стояв на цілком справедливій позиції, але не міг знайти в статтях договору 1654 р. реальної основи для своїх дій. Договір Б. Хмельницького не давав ніякого правового титулу для воєводського управління та консистенських дач. Але поновивши у 1659 р. договір 1654 р. у новій редакції та додавши до нього нові статті, Москва отримала на це правову основу, і з цієї точки зору, на думку дослідника, залишилася в

легальних рамках. Трохи раніше І.Розенфельд зазначив, що саме за допомогою договору 1659 р. Москва почала плести свої тенета, «у яких згодом зав'язне уся малоросійська автономія».

Подібно І.Розенфельду, В.М'якотін вбачав у договорі, що був нав'язаний І.Брюховецькому, спробу примусити гетьманську адміністрацію виконати постанову 1654 р. про обмеження козацького війська 60 000 осіб і передачу українських доходів у царську скарбницю. Але «жорстока міжусобиця», що спалахнула після смерті Б.Хмельницького на землях України, відняла усяку можливість реалізації царських планів. Лише за гетьманства І.Брюховецького, як зазначив історик, Москва отримала можливість повернутися до цих питань. У лівобережній Гетьманщині з'явилися московські стольники, які здійснювали загальний перепис та обкладали селян та міщан «податями та поборами на государя». Збирати податки повинні були воєводи, що з'явилися у містах.

Таким чином, зазначав дослідник, здійснювалися умови, що були запропоновані у 1654 р.: українське міщанство і селянство було відокремлено від козацтва та вилучене з-під влади козацької адміністрації. Наслідком цього було те, що найважливіші галузі державного господарства України переходили у безпосереднє завідування московською владою. Але, як справедливо зазначив дослідник, Україна вже встигла звикнути до іншого ладу, і для неї це було справжнім переворотом, «і московському уряду незабаром довелося переконатися в тому, що всупереч запевненням, які вони слухали раніше від окремих осіб, населення країни далеко не співчуває такому перевороту». За справедливим зауваженням В.Пічети, у статтях, що були укладені у Москві, виявилася централістична політика царського уряду.

П.Матвеев, В.Сергеевич та Д.Іловайський зазначали, що, повернувшись в Україну, І.Брюховецький був зустрінутий без особливого ентузіазму. Незадоволення було спричинене як чином боярина, так і умовами нового договору з Росією. С.Соловйов, Д.Іловайський, І.Розенфельд та В.М'якотін звернули увагу на те, що на Лівобережжі ще до укладення Андрусівського договору склалося доволі складне становище. С.Соловйов писав про незадоволення гетьманом не тільки духовенства, на чолі з єпископом Мефодієм, але і міщанства, і навіть козацтва. Д. Іловайський також згадав про загальну непопулярність гетьмана. З іншого боку, С.Соловйов з посиланням на донесення воєводи П.Шереметева писав, що міщани раділи «звільненню своєму від козаків». Воєвода стверджував, що мешканці українських міст згодні були давати податі до царської казни «з радістю», а козакам казали: «Тепер Бог від вас звільнив, надалі ви не маєте грабувати і будинків наших розоряти». Історик наводив слова І.Брюховецького, з яких можна було зробити висновки, що стан міщан покращився. Гетьман стверджував, що козаки стали записуватися в міщани. І.Брюховецький казав царському представникові І.Леонтєву, що сподівається зробити за декілька років міщанами усіх козаків, «так і хиткості не буде». Щодо вказаного бажання гетьмана, то без сумніву, це був такий же «свідомо нездійснимий проект», як і згадана раніше пропозиція замінити гетьмана царським намісником. Але настрої міщан у той момент, очевидно, дійсно був антистаршинським та антикозацьким. Про те, що міщани згодні були підпорядкуватися воєводам, тільки б уникнути козацького гніту, писав і І.Розенфельд. Історик наводив повідомлення єпископа Мефодія у Москву про те, що міщани раді приїзду воєвод і згодні платити податки у скарбницю, тільки б «козацькій старшині та козакам до них справи не було».

Проте веселитися міщанам довелося не довго. Як зазначали І.Розенфельд та В.М'якотін, у 1666 р. на Лівобережжі з'явилися відряджені з Москви стольники, які переписували села та міста та обкладали їхнє населення податками, які збиралися московськими воєводами. Та і сам С.Соловйов згадував про неодноразові прохання Київських міщан повиводити рейтар, які були у них на постої. Така політика не могла додати Москві популярності. Про неприязнь українців до московських ратних людей через побори та пригноблення писав і Д.Іловайський. В.М'якотін звернув увагу на той факт, що міщани та селяни, щоб не сплачувати податі, почали «писатися у козаки». «Наближалася гроза», – робив висновок історик.

Нарешті незадоволення Москвою та гетьманом набрало форми відкритого повстання, яке привернуло увагу С.Соловйова та Д.Іловайського. Вони повідомляли, що у липні 1666 р. у

Переяславському полку спалахнув бунт. Козаки вбили свого полковника Д.Єрмоленка. Потім знищили московський гарнізон у Переяславі та спалили фортецю. Бунт був придушений спільними зусиллями І.Брюховецького та П.Шереметєва. На той факт, що повстання в Лівобережній Україні почалося одразу після запровадження в ній воєводського управління, звернув увагу і І.Розенфельд.

4.4. Андрусівській договір 1667 р. та його історичні оцінки. Андрусівське перемир'я 1667 р. стало важливою віхою в історії Східної Європи, тому що воно на багато років визначило розвиток подій для України, Росії та Польщі. Велике значення договір мав для України тому, що закріпив юридично розділ України на Лівобережну (російську) та Правобережну (польську) частини, що склався у ході воєнних дій. Андрусівська угода була укладена без участі представників України. Тим не менш вона мала значний вплив на політичні події періоду Руїни. Це зумовило історіографічний інтерес до висвітлення Андрусівської угоди, яка привернула велику увагу російської історіографії. Як правило, російська історична наука надавала важливе значення цій угоді. Цікавилися російські історики також і особистістю А.Ордіна-Нащокіна, який став «батьком угоди», тому вільно чи невільно виграв свою роль у подіях Руїни.

Російські історики передусім розглядали причини цієї угоди. М.Устрялов вважав, що укладення Андрусівської угоди було прискорене втручанням Туреччини, викликаним правобережним гетьманом П.Дорошенком.

На думку С.Соловйова, той удар, який був нанесений Росією Польщі, був міцним, крім того, одним з його наслідків став напад Швеції на Польщу. Але втручання Шведського королівства у конфлікт, що погрожував Речі Посполитій повним розгромом, на ділі врятувало її, тому що призвело до сутички між Швецією та Московською державою. Крім того, напад шведів підняв поляків на народну війну. Вчений вважав, що Річ Посполита опинилася у більш вигідному становищі, ніж Росія, тому що Україна була охоплена смутою, а кримський хан вирушив проти Москви. «Москва, – писав С.Соловйов, – надто багато здобула спочатку, і їй важко було відмовитися від усієї Малоросії... на це вона могла вирішитися лише при останній скруті, але цієї скруті, не зважаючи на виснаження сил, ще не було». Але з іншого боку і становище Польщі ще не було таким катастрофічним, щоб вона могла відняти землі у своєї шляхти на користь «бунтівних козаків». Тому мирний договір міг стати реальністю лише у тому випадку, коли б одна із сторін конфлікту отримала новий міцний удар. Для Речі Посполитої таким ударом стало повстання Любомирського та турецька загроза, яку викликав гетьман П.Дорошенко. Так же оцінював становище Польщі і В.Іконников. За його словами, полякам дуже не хотілося робити поступки, і до цього їх примусили лише небезпека з боку Туреччини та повстання у самій Польщі, яке очолив князь Любомирський. «Перехід Дорошенка на бік Туреччини вирішив долю Києва», – зазначив історик. П.Матвєєв розцінював Андрусівський договір як вимушену міру з боку Росії і як великий успіх московської дипломатії. Російська держава, як зазначав історик, билася на два фронти – проти шведів на півночі та проти поляків і кримських татар на заході та південному заході. Сили Росії були виснажені, скарбниця пуста. У самій Москві почався конфлікт між царем та патріархом. Д.Іловайський також оцінював перемир'я, укладене у Андрусові, як вимушений крок. Угода, на думку вченого, була неможливою, якби не політика П.Дорошенка та турецька загроза.

В.Ключевський думав, що Андрусівське перемир'я було вкрай необхідне як для Росії, так і для Речі Посполитої. «Обидві сторони дійшли до крайнього виснаження... Москва та Польща, здавалося, вирішили випити одна у одної останні краплини крові». Але, як зазначав історик, дві ворогуючі сторони були врятовані втручанням третьої (гетьмана П.Дорошенка і султана). Андрусівське перемир'я поклало кінець війні.

Також вважали О.Кізеветтер і М. Любавський Разом з тим М.Любавський звертав увагу і на позицію України. Якщо за Б.Хмельницького козаки були за приєднання до Москви, то потім у козацтві стався розкол. Лівобережна Україна зберегла союз з Росією, Правобережна – виступала за союз зі Польщею, потім під впливом П.Дорошенка за підданство Туреччині.

М.Покровський стверджував, що віддання в Андрусові Правобережжя полякам було викликане не внутрішніми українськими умовами. Поступку викликали «лещата», у які

затиснули Московську державу з півночі шведи, з півдня турки, союзники П.Дорошенка. Знесилена Польща була не здатна розпочати нову кампанію, «але пропозиція поділити Україну за Дніпром і тим покінчити суперечку йшла з Москви». Наскільки Росії був потрібен мир, було видно з того, що цар, як зазначив історик, погодився заплатити польським поміщикам за втрату маєтностей на Лівобережжі. Правда, Польща вимагала щорічних трьох мільйонів злотих, але, врешті-решт, погодилася на московські умови: один мільйон одноразово.

В.Пічета також пояснював Андрусівський мир тим, що не можна було одночасно воювати зі поляками та зі шведами і вирішувати українське питання. Укладенню договору сприяло втручання Туреччини. Безумовно, укладення Андрусівського договору було кроком вимушеним як з боку Росії, так і з боку Польщі. У цьому російські історики мали рацію. Чи можна вважати, що укладення угоди було спровоковане зближенням П.Дорошенка та Османської імперії? Як зазначав С.Соловійов, П.Дорошенко у момент укладання договору офіційно вважався підданим польського короля і визнавав це, у всякому разі, під час переговорів з Росією. Але у тому ж абзаці С.Соловійов писав про те, що «відступництво» правобережних козаків «від короля до султана» було усім відомо, і вони виправдовувалися тим, що за Гадяцьким договором вони повинні були знаходитися під «владою королівською у союзі з татарами».

Відомо, що перші спроби почати переговори з Портою про васалітет П.Дорошенко зробив ще у лютому 1666 р. Однак гетьман цього не афішував, намагався приховати антипольську спрямованість свого кримсько-турецького альянсу, і до пори до часу визнавав себе підданим Яна Казимира. Щоправда, навряд чи це могло кого-небудь обманути. Вже в листопаді 1666 р. татари, у союзі з козаками П.Дорошенка, завдали на Правобережжі страшну поразку польському війську, яким командував С.Маховський, кат І.Виговського. Поляки втратили 3000 вбитими і 9000 полоненими. У полон потрапив і сам С.Маховський. До речі, на цьому полі козаки з татарами вже раз били поляків, так як битва відбулася під Батогом. Слід також зазначити, що сама ідея союзу із Кримом та Туреччиною не належала П.Дорошенку. Очевидно, це був задум І.Виговського, і П.Дорошенко намагався його здійснити, хай і у скромнішому масштабі.

Переговори між Річчю Посполитою та Росією про мир почалися ще в червні 1664 р. Щоправда, вони були припинені вже через місяць, тому що російські дипломати вимагали від поляків віддати Велике Князівство Литовське та усю Україну. Поляки зі свого боку вимагали повернення усіх завоювань (у тому числі Смоленська) і відшкодування усіх збитків. Таким чином, спочатку про розділ України розмова не йшла. Враховуючи названі обставини, це сталося внаслідок дій всіх учасників конфлікту. Так зближення Правобережної України з татарами та турками викликало занепокоєння у Варшаві та Москві і спонукало їх шукати шляхів до компромісу, але у ситуації, що склалася, таким компромісом міг бути лише поділ України. Однак парадокс містився у тому, що саме страх перед подібного роду угодою підштовхував П.Дорошенка до союзу з турецьким султаном та кримським ханом.

Російська історіографія надавала важливого значення Андрусівському договору. С.Соловійов вказував на те, що ця угода мала б, на перший погляд, здаватися дуже ненадійною, тому що Київ був переданий Московському царству лише на два роки, а було зрозуміло, що Москві він дуже дорогий і вона докладе багато зусиль, щоб залишити його собі. Однак до другої половини XVIII ст. війна не відновлялася. Андрусівське перемир'я, як зазначав С.Соловійов, перейшло у «Вічний мир» із збереженням усіх умов. Київ, яким Річ Посполита поступилась Росії на два роки, залишився під владою Москви. У 1667 р. закінчилася боротьба між Росією та Польщею. Але якщо Андрусівське перемир'я припиняло боротьбу між Річчю Посполитою та Московським царством, воно не припиняло смуту в Україні, тому що, на думку історика, вона мала глибоке соціальне коріння. Подібну з думкою С.Соловійова оцінку значення Андрусівської угоди надав П.Медовиков.

М.Хмиров у своїй статті, присвяченій Олексію Михайловичу, влучно зазначив, що Україна, розірвана Андрусівським договором, опинилась у становищі жертви. Для Г.Карпова відправним пунктом оцінки Андрусівського миру стала критика ним поглядів українських

істориків на цю подію. Докори московському урядові в тому, що він віддав єдиновірців на Правобережжі полякам, він вважав необґрунтованими. За його словами, українські історики повторювали міркування «малоросійських історичних творів XVIII ст. недостовірних та тенденційних».

В.Іконников підкреслював, що у Андрусові був укладений не мир, а саме перемир'я. До остаточного миру з Польщею було ще далеко. Однак, за словами історика, як не здавалося це перемир'я, на перший погляд, німецьким, збройних сутичок між двома державами не було до 2-ої половини XVIII ст. Вчений пояснював цю обставину тим, що Польща не мала можливості діяти, тому що поступово ослаблювалася внутрішньою боротьбою. Росія ж за цей час навпаки значно зміцнилася, знайшла нові сили і отримала новий статус у ряді європейських держав. Московський договір 1686 р., на думку дослідника, був лише підтвердженням та подальшим розвитком Андрусівського трактату. Таким чином, у своїй оцінці договору В.Іконников ішов услід С. Соловйову.

М.Павлищев та М.Голіцин вважали, що Андрусівський мир був дуже вигідним Польщі. Вона поступилася частиною своєї території, але тією частиною, яку не могла удержати. Крім того, вона «розв'язувала собі руки» для війни проти Туреччини. Росія ж, за словами згаданих дослідників, віддавала те, що вже було у неї в руках. Нарешті договір схвилював запорожців, насильно поставлених у становище подвійного підданства та лівобережних козаків, яких розлучили з їх правобережними братами. Цілком можливо, що М.Голіцин, який не посилався на джерела, саме у М.Павлищева запозичив оцінку договору.

Зазначимо, що М.Павлищев та М.Голіцин не уточнювали, які саме з земель, що були віддані Польщі, Росія «тримала у руках». У тому і є особливість Андрусівської угоди, що вона була укладена за принципом «хто чим володіє» і відобразила реальне співвідношення сил у момент його укладання. М.Голіцину та М.Павлищеву здавалося, що Польща не могла продовжувати боротьбу. Але становище Росії, внаслідок Конотопа, Чуднова, розколу Гетьманщини, внутрішніх безладів, було не набагато кращим. Якби цар у той час вважав, що можна узяти під контроль територію Правобережжя силою зброї, він продовжував би війну. Якби він думав, що можна досягнути цього шляхом дипломатичних переговорів, він надав би більшій жорсткості директивам російської делегації. Але Олексій Михайлович, як відомо, не зробив ні того, ні іншого.

В.Ейнгорн у своїй оцінці Андрусівської домовленості йшов слідом за С.Соловйовим. Андрусівське перемир'я цілком можна вважати «вічним миром», тому що воно на сто років установило співвідношення між Росією та Польщею. Обурення України, на думку дослідника, було цілком зрозумілим, хоч і не обґрунтованим, тому що московський уряд віддавав лише ту частину України, яка з часів Ю.Хмельницького фактично не знаходилася під владою Москви.

П.Матвеев зазначав, що обурення, викликане в Україні Андрусівським перемир'ям, було загальним. За словами історика, «воно було зрозумілим і законними», тому що ця угода «глибоко ображала народні почуття», перекреслювала заповітні прагнення народу. Та обставина, що Київ, який мав значення національної святині, повинен бути перейти під владу Польщі, за словами історика, «збентежила багатьох, навіть із найбільш відданих Москві малоросіян».

Д.Гловайський бачив причину надто незначного воєнно-політичного успіху Росії, що не можна порівнювати з витраченими ресурсами, у непостійності українського козацтва, у зрадах його ватажків та ловких інтригах досвідчених у езуїтизмі поляків. Проте, на думку дослідника, чимала частка відповідальності лягає на політичних радників Олексія Михайловича, які не змогли розібратися у складних відносинах, що царювали в українському суспільстві. Одночасно з цим, вважаючи події Визвольної війни продовженням збирання Руських земель навколо Москви, Д.Гловайський оцінював повернення Смоленська та приєднання Лівобережної України, безумовно, позитивно. Історик називав зазначені події «великим кроком» на шляху об'єднання Руських земель. Так Андрусово стало важливим етапом в боротьбі між Польщею та Росією, що закінчився перемогою останньої. Але договір 1667 р. далеко не вичерпував «малоросійське питання». Це питання, як зазначив історик, цікавило Росію і за Олексія Михайловича, і за

Федора Олексійовича і коштувало їй ще багатьох жертв. Що ж до незадоволення козацтва, то воно, на думку дослідника, було зрозумілим, але несправедливим, тому що домовленість лише юридично оформила те, що вже існувало фактично.

В. Ключевський, услід С.Соловйову, вважав Андрусів поворотним пунктом у зовнішній політиці Росії. «Польща припинила здаватися небезпечною. Вікова боротьба з нею припинилася надовго – на ціле століття». Нові напрями московської політики пролягли до Прибалтики та Туреччини. Але для нової боротьби, на думку дослідника, необхідним був союз з Польщею. Цей союз давав московському уряду можливість робити заступництво православним у Польщі. Розробником нової системи став А.Ордин-Нащокін.

В.Сергеєвич зазначав, що Андрусівський договір викликав багато супротивників серед українців, головним з яких був гетьман П.Дорошенко. Причиною цього було те, що Андрусівським миром «цар освятив поділення» України. В.М'якотін зазначав, що українці не бажали миритися з угодою, якою, за їх словами, «государі розірвали на шматки Україну». На це звертав увагу і С.Платонов. С.Платонов вказував також на зміну співвідношення сил між Росією та Польщею. «Дотепер Москва майже завжди оборонялася, й перемога була переважно на боці Польщі, – писав дослідник, – з цього моменту відношення сусідок остаточно змінюються. Москва явно сильніша Польщі і наступає на неї, виміщуючи помсту за колишні образи і повертаючи стародавні свої землі».

ЇДумку С.Платонова поділяв і П.Головачов, за словами якого XVII ст. було часом боротьби двох близьких сусідів і вікових ворогів – Росії та Польщі. На початку століття явна перевага була на боці Польщі, у 60-і рр. становище було несталим, але успіх став хилитися у бік Росії, у кінці століття на боці Росії була вже явна перевага. На думку П.Головачова, Андрусівське перемир'я – яскрава ілюстрація цього перехідного моменту. Перемир'я поділило Україну на три частини: Правобережжя, Лівобережжя та Запоріжжя. Причому останнє отримало якийсь дивний статус подвійного підданства, який втім був фікцією. Лівобережжя опинилося у складі Росії навіть без підтвердження «Статей Богдана Хмельницького». При цьому П.Головачов рішуче критикував погляди Г.Карпова. Тому, що у 4-й статті Андрусівського договору не було згадано ні про «Березневі статті», ні взагалі про будь-які гарантії, то договір неминуче повинен був викликати незадоволення цієї частини України.

Отже, незадоволення Андрусівським перемир'ям в Україні було загальним та пояснюваним, бо українці чудово розуміли, що ця домовленість юридично оформлювала, розкол України, який уже відбувся.

5. Повстання І. Брюховецького. Андрусівський договір юридично закріпив розкол України. Відкрита боротьба між Росією та Польщею на цьому припинилася. Але Руїна не закінчилася. Причому тепер у конфлікт утрутилася нова сила – Османська імперія. У якийсь момент могло здатися, що Правобережжя та Лівобережжя об'єдналися під владою П.Дорошенка – талановитого та енергійного політика та воєначальника. Але єдність України на цей раз виявилася недовгою. Попереду був найстрашніший етап Руїни, який мав надзвичайно руйнівні наслідки. Результатом подій, що трапилися тоді, стало повне запустіння Правобережжя. У свою чергу Лівобережна Україна все більше втрачала самостійність.

Найближчим наслідком Андрусівського перемир'я, що викликало в Українському суспільстві розчарування політикою Москви, стало повстання під проводом І.Брюховецького. Це повстання з самого початку не було стихійним. І.Розенфельд, спираючись на свідоцтво «Літопису Самовидця», стверджував, що рух проти воєвод почався з гетьманської резиденції – з міста Гадяча. С.Соловйов, Д.Іловайський, В.Пічета, В.Греков пояснювали дії лівобережного гетьмана невпевненістю у своєму становищі та прагненням повернути популярність. На побоювання І.Брюховецького, що Москва може позбавити його гетьманства, у зв'язку початків переговорів з П. Дорошенком, вказували П. Матвеев та В.Ейнгорн. С.Соловйов, Г.Карпов, П.Матвеев, В.Ейнгорн, Д.Іловайський звернули увагу на роль підбурювача, яку зіграв єпископ Мефодій. До того часу Мефодій віддано служив Москві. Проте тепер він рішуче порвав з нею. Г.Карпов вважав, що обставини, які підштовхнули його на зраду, були особистого характеру. Поступово Мефодій почав розчаровуватися в уряді, якому він служив. Причина цього полягала,

за словами історика, у тому, що, замість своїх планів, Мефодію приходилося виконувати урядові, «інколи для нього дуже прикрі», які до того ж часто змінювалися «то в той то в інший бік». Історик визнавав, що московський уряд доволі безцеремонно ставився до своїх агентів. Г.Карпов вважав, що Мефодій підштовхнув І.Брюховецького до повстання тим, що занепокоїв його своїм тлумаченням умов Андрусівського договору.

Ще одною причиною зради І. Брюховецького стало, на думку С.Соловйова, М.Хмирова, П.Матвеева, Д.Іловайського, К.Бестужева-Рюміна, те, що він не зміг протистояти інтригам П.Дорошенка та митрополита І.Тукальського, які користувалися лівобережним гетьманом для досягнення своєї мети.

П.Матвеев вважав, що зрада І.Брюховецького була багато в чому викликана помилками російської дипломатії і, в першу чергу, А.Ордіна-Нащокіна. До осені 1667 р. гетьман служив Московській державі з вірністю та завзятістю. Історик вказував, що немає ніяких фактів, які дозволили б узяти це під сумнів. У цей час не було ніяких контактів з П.Дорошенком, до якого, за словами вченого, більш дружньо ставилися у Москві, ніж у Гадячі.

Наприкінці осені 1667 р. царський уряд почав переговори з П.Дорошенком та Й.Тукальським, яких хотів зробити знаряддям своєї політики. Цар, на думку історика, прагнув зберегти Київ без прямого розриву з Польщею. Зближення царського уряду з П.Дорошенком стало відомо боярину-гетьману і підштовхнуло його до зради. І.Брюховецький мав підстави побоюватися, тому що у нього була можливість зробити деякі висновки з долі своїх особистих конкурентів у боротьбі за владу. Царський уряд, як зазначив П.Матвеев, не дуже дорожив в Україні людьми, які демонстрували йому свою відданість. Він відштовхував їх, коли вони втрачали популярність і вплив у себе на батьківщині. Москва у таких випадках навіть «видавала їх ворогам на страту, як це сталося з Сомком та Васютою Золотаренком». Таким чином, можна зробити висновок, що гетьман, за П.Матвеевим, дотримувався простого інстинкту самозбереження.

На думку С.Платонова, І.Брюховецький був утягнутий до заколоту проти Москви загальним невдоволенням, яке було викликано його особистою політикою. В.М'якотін вважав головною причиною повстання під керівництвом І. Брюховецького економічні аспекти запровадження воєводської системи, тобто оподатковування селянського та міщанського населення на користь царя. Вельми дивним є твердження М.Хмирова, що гетьман І.Брюховецький «тягнув до Польщі». Вище неодноразово вказувалося на ненависть гетьмана до Речі Посполитої. Розрив гетьмана з Росією зовсім не свідчив про появу в нього пропольських настроїв.

Після загибелі І.Брюховецького, який був вбитий своїми ж козаками, П.Дорошенко об'єднав під своєю владою усю Україну. Але невдовзі він пішов на Правобережжя, залишивши замість себе наказним гетьманом Д.Многогрішного. Лівобережжя повернулося під царський протекторат.

Рекомендована література до теми:

Основна

1. Антонович В.А. Курс лекцій з джерелознавства. 1880 – 1881 / В.Антонович // Історія України в університетських лекціях. – Київ, 1995.
2. Введение в специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Под ред. Т. Гусаровой. – 1990. – 280 с.
3. Введенський А. Допоміжні історичні дисципліни / А.Введенський. – К., 1963. – 208 с.
4. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навчальний посібник / Я.І. Жупанський – Львів: Світ. – 1997. – 264 с.
5. Историческая география СССР. Учебное пособие / Под ред. Дробижева В.З. – Москва: Высшая школа, 1973. – 320 с.
6. Історико-географічні дослідження на Україні: Зб.наук.праць / Під ред. Шевченко Ф.П. – К., 1992. – 124 с.
7. Історичне джерелознавство: Підручник / Калакура Я.С, Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. – К.:Либідь, 2003. – 488 с.
8. Клепатський П.Г. Огляд джерел до історії України: Курс лекцій / П.Г. Клепатський. – Кам'янець-Подільський, 1920.

9. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України / С.А.Макарчук. – Львів, 1999.
10. Медушевская О.М. Источниковедение: теория, история и метод / О.М.Медушевская. - Москва, 1996.
11. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения / В.Л. Янин – Москва, 1977.
12. Яцунський В.К. Историческая география: История ее возникновения и развития в XIV – XVIII вв./ Яцунський В.К. – Москва, 1995. – 330 с.
13. Борщевский В.Я. Источниковедение истории СССР. Учеб. пособ. / В.Я. Борщевский. - К., 1985.- 232 с.
14. Булыгин И.А. Предмет и задачи источниковедения. Текст лекций / Булыгин И.А. - М., 1983.- 36 с.
15. Введение в специальные исторические дисциплины. Учеб. пособ. М., 1990.- 122 с.
16. Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. Навч. посібник/ В.М. Довгопол, М.А. Литвиненко, Р.Д. Лях. - К., 1986.- 239 с.
17. Евграфов Е.М. Кинофотодокументы как исторический источник. Учебн. пособие / Е.М. Евграфов. - М., 1973.- 46 с.
- 18. Додаткова**
19. Богун // Энциклопедический словарь. – Т. IV. Пт. 7. – Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб., 1891. – С. 202-203.
20. Голицын Н.С. Русская военная история. – Ч. 2. – СПб., 1878. – 691 с.
21. Голвачев П. значение Андрусовского перемирия // Русская старина. – 1903. – Т. 115. – №7-9. (№7). – С.159-166.
22. Иконников В.С. Ближний боярин Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин. Один из предшественников петровской реформы // Русская старина. – 1883. - № 10-11 - №10. – С. 17-66; № 11. – С.273-308.
23. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
24. Иловайский Д.И. История России. – Т. 5. – М., 1905. – 664. с.
25. Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. – М.: Мысль, 1995. – с.110 – 508.
26. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9 т. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
27. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова. – Второй отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Вып. 4-5. XVII столетие. – СПб., 1874. – 536 с.
28. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
29. Малов А.В. Русско-польская война 1654-1667 гг. – М.: Цейхгауз, 2006. – 48 с.
30. Матвеев П. Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом // Русский архив. 1901. – Кн. 1. – С.219-242.
31. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. II. Царствование Яна-Казимира. 1648-1668. – Спб., 1887. – 405 с.
32. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. III. –Эпилог. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – Спб., 1887. – 243 с.
33. Пичета В.И. Внешняя политика России // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 106-139.
34. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
35. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793): Историко-юридический очерк. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
36. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 671 с.
37. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історико-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина XIX-початок XX ст.). – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с.
38. Эйнгорн В. Отставка А.Л. Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Ч. ССХIV. – Ноябрь. – Отд. 2. – С. 118-169.
39. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

40. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусовської угоди (1659-1667 рр.). – К.: Основи, 2003. – 644 с.

Тема 5. Предмет курсу та його завдання. Події Руїни у 1667-1676 рр. Боротьба за гетьманську владу та возз'єднання України.

5.1. Повернення Лівобережжя під царський протекторат

5.2. Гетьманування Д. Многогрішного та Батуринський переворот 1672 р.

5.3. Характеристика особистості та діяльності Дорошенка.

5.4. Прихід І. Самойловича до влади, та його політика.

5.5. Капітуляція П. Дорошенка.

5.1. Повернення Лівобережжя під царський протекторат. Отже, Лівобережна Україна повернулася під царську владу. С. Соловійов, П. Матвеев і Д. Гловайський вважали повернення Лівобережжя під російський протекторат подією закономірною. Після повернення П. Дорошенка на Правобережжя, у Лівобережній Україні почався рух за московський протекторат, який був очолений білим духовенством та міщанами. Тягар від московських воєвод та ратних людей здавався міщанам, за словами Д. Гловайського, менш обтяжливим «порівняно з насильствами та хижацтвом козацької старшини і полковників». Біле духовенство не співчувало прагненням вищої ієрархії, що за своїми інтересами приєднувалася до козацької старшини. Хоч дослідник не дуже акцентував на цьому увагу, з його розповіді можна зробити висновок, що він вбачав у подіях 1668-1669 рр. повторення подій 1659 та 1663 років з тією різницею, що місце ніжинського протопопа Максима Филимоновича посів ніжинський протопіп Семен Адамович.

С. Соловійова зацікавила та обставина, що П. Дорошенко після загибелі І. Брюховецького не переставав листуватися з П. Шереметєвим. Гетьман стверджував, що «згоден бути під владою великого государя», якщо на території України не буде московських воєвод. Наказний сіверський гетьман Д. Многогрішний звернувся до московського уряду з подібною пропозицією і висунув ті ж умови, що і П. Дорошенко. «Але у Москві знали, що вимоги Многогрішного і Дорошенка – це вимоги козацькі або, краще, старшини козацької...». Тому на Глухівській раді представники Москви відчували себе так упевнено. Вимоги Д. Многогрішного були відкинуті. Це стало можливим завдяки «роз'єднанню між козаками й іншим населенням».

С. Соловійов, а за ним П. Матвеев та Д. Гловайський звернули увагу на роль, яку зіграло біле духовенство, і, в першу чергу, протопіп С. Адамович, який повідомив уряд, що основна маса народу України не вимагає виводу московських воєвод. За словами П. Матвеева, саме з цієї причини Москва вирішила провести «чорну раду», що надало їй можливість нейтралізувати старшину. Він зазначав також, що головна боротьба на Глухівській раді розгорнулася не між Д. Многогрішним та Г. Ромадановським – людьми простодушними і неписьменними, а між «умілими дипломатами, які стояли за ними» – Л. Барановичем та А. Матвеевим.

Наслідком спроби І. Брюховецького порвати з Москвою став, на думку В. М'якотіна, більш жорстокий урядовий курс стосовно України. Він перелічив ті заходи, що були прийняті московським урядом стосовно української адміністрації: поступово у гетьмана було відібрано право зовнішніх стосунків, його влада над старшиною була обмежена, нарешті, вибір гетьмана був поставлений у залежність від царської влади. Проводячи ці зміни, московський уряд не зупинявся перед внесенням «поправок» та «доповнень» у «Статті Богдана Хмельницького». Якщо за словами М. Покровського, процес перетворення України із держави у провінцію був закінчений уже за гетьманства І. Брюховецького. В. М'якотін гадав, що про «зачатки державної самостійності» України можна говорити і пізніше. В. Ейнгорн у своїй праці звернув увагу на роль, яку зіграло духовенство у роки гетьманства Д. Многогрішного. Силою обставин посівши посаду гетьмана, Д. Многогрішний не мав необхідних якостей для того, щоб керувати державою, тому він постійно потрапляв під вплив різних духовних осіб. Не вважаючи себе здатним вести переговори з Москвою самостійно, він передоручав це представникам духовенства. Так він сам, на думку дослідника, подав Малоросійському приказу ідею підпорядкувати гетьмана керуванню якогось з відданих Москві ієреїв. Бути посередником між

царем та гетьманом, як зазначав історик, було дуже вигідно, тому що такий посередник отримував нагороди з обох боків. Багато хто з представників духовенства стали насправді агентами Москви, що керувалися її інструкціями і мали «тайних та явних помічників».

За словами В.Ейнгорна, на початку гетьманування Д.Многогрішного його керівником був Л.Баранович. Він не був призначений Москвою, а діяв скоріше за власним бажанням. У Москві навряд чи були задоволені постійними скаргами архієпископа на порушення Глухівських статей. Тому, хоч Л.Баранович удостоївся царської похвали, Малоросійський приказ, за словами історика, при першій нагоді доручив наглядати за гетьманом та керувати їм Семену Адамовичу, який був більш податливим. При цьому «архієпископу зовсім не дали помітити, що діяльністю його незадоволені». На Л.Барановича була покладена місія збору відомостей про внутрішнє становище України, а на І.Гізеля – про становище у Польщі і Туреччині. Дослідник підкреслював, що Москва добре запам'ятала, чим обернулася ошадливість стосовно Мефодія, і тому тепер не шкодувала подачок і намагалася ні в якому разі не ображати представників українського духовенства.

Поступово вплив духовенства зріс до такої міри, що став викликати роздратування і у правлячої верхівки, і у головної маси населення. Але І.Самойлович, що посів місце Д.Многогрішного, дуже швидко зрозумів, що може обходитися і без посередників у стосунках з Москвою. Після цього, як вказував дослідник, духовенство втратило той виключний стан, який мало за часів Д.Многогрішного.

5.2. Гетьманування Д. Многогрішного та Батуринський переворот 1672 р.
Д.Многогрішний правив Лівобережною Україною у 1668-1672 рр. Як відомо, у ніч з 12 на 13 березня він був скинутий своєю старшиною. У перевороті брали участь і російські «служили люди». Гетьман був звинувачений у зраді, його присудили до страти, що була замінена на заслання до Сибіру. Цікаво, що там він перебував на царській службі і навіть брав участь в укладенні Нерчинського договору з Китаєм у 1689 р.

С.Соловійов був, очевидно, переконаним у зраді гетьмана, хоч на сторінках своєї праці він не виносив власного вердикту про його винуватість чи невинність. Але дослідник наводив багато доносів і свідчень, що звинувачували гетьмана. П.Матвеев, В.Ейнгорн і Д.Гловайський також погоджувалися з думкою про винуватість Д.Многогрішного. Найбільш ретельно історію скидання гетьмана досліджував П.Матвеев. Він розкритикував погляд М.Костомарова на Д.Многогрішного, як на людину, що постраждала цілком безвинно. П.Матвеев вважав, що розповідь про Батуринський переворот у М.Костомарова «показує односторонність, неповноту та неточність». Як і В.Ейнгорн, П.Матвеев вказував, що спочатку гетьман підкорявся впливу Л.Барановича, «Вирішивши жити своїм розумом, простодушний Дем'ян потрапив у тенета чигиринського гетьмана, і тому катастрофа на цьому боці Дніпра була неминуча». Дослідник визнавав, що не збереглося письмових свідоцтв, які проливали б світло на контакти Д.Многогрішного з П.Дорошенком. Під час арешту у гетьмана не було знайдено ніяких компрометуючих документів, але, цілком можливо, що їх і не існувало. За запевненням історика, гетьман, як людина зовсім неписьменна, терпіти не міг писарів, а написаного паперу він боявся. Є відомості, що Д.Многогрішний пересилався з П.Дорошенком словесно, через довірених осіб. Дослідник вважав, що правобережний гетьман мав бути задоволеним таким напрямом подій, тому що відсутність письмових документів нічим його не зв'язувала. П.Матвеев вважав, що Д.Многогрішний вчинив дуже необачно, тому що надто рано «спалив за собою кораблі», порвавши з Москвою, «яка не вибачить йому кинутих в очі царському посланцю докорів та погроз».

При цьому дослідник продовжував свою полеміку проти М.Костомарова, який порівнював промову гетьмана перед О.Танєєвим з тими промовами, що свого часу говорив московським послам Б.Хмельницький. «Така оцінка витівок п'яного гетьмана грішить явною натяжкою, а порівняння бідного на розум Дем'яна з Богданом Хмельницьким є трішки дивним». Далі історик пояснював, чому Б.Хмельницький міг собі дозволяти говорити різкості та приймати погрозовий тон під час переговорів з Польщею і Росією. Він міг робити це завдяки народній любові до себе та повній довірі старшин. Д.Многогрішний, який не був улюбленцем народу і до

якого старшина ставилася без поваги, бо він озлобив її своїм самоправством та самодурством, тримався у влади тільки завдяки московській підтримці. Утративши цю опору, гетьман, на думку вченого, неминуче мав бути скинутим. Що і відбулося «після його славнозвісної промови 7-го березня». П.Матвеев зазначав, що у Москві довго не вірили доносам на гетьмана. Не повірили і М.Ханенку, який приїхав у Москву з дорученням від польського уряду. Ця довіра до гетьмана пояснювалась, на думку історика, тим, що ні Л.Баранович, ні С.Адамович не повідомили царський уряд про жодні підозрілі дії гетьмана.

У вину гетьмана не вірили С.Платонов, В.Пічета та І.Розенфельд. С.Платонов розповідав про справу Д. Многогрішного з граничною стислістю. Він вважав, що гетьман був обмовлений у Москві. Старшина скинула його, тому що він був представником «демократичних симпатій». В.Пічета також вважав, що старшина прагнула позбулися гетьмана, і вирішила цього домогтися за допомогою московського уряду. За словами дослідника, Батуринський переворот був здійснений не за рішенням, яке було прийняте на місці, а за прямим наказом з Москви. «Вчинок з гетьманом був щонайбільшим порушенням української конституції...» – зазначав з цього приводу історик. І.Розенфельд думав услід М.Костомарову, що Д.Многогрішний не був зрадником. Гетьман, на його думку, «просто висловлював своє незадоволення і мав для цього підстави...».

Ті з російських істориків, що не вірили у вину гетьмана, не залишили його розгорнутої характеристики. Ті ж, хто схилився до думки про зраду Д.Многогрішного, малювали не дуже привабливий його образ. Так, за П.Матвеевим гетьман був людиною «малограмотною та не дуже розумною», якій були властиві «непостійність, легковажність та слабкість характеру». Історик вважав, що П.Дорошенко тому призначив Д.Многогрішного наказним гетьманом на Лівобережжя, що був упевнений, що цієї людини через його нікчемність можна ні побоюватися. Популярністю Д.Многогрішний не користувався. За словами Д.Іловайського, гетьман був «простодушний або, точніше, бідний на розум». Історик характеризував Д.Многогрішного як людину жадібну та грубу, що страждала пристрастю до вина.

5.3. Характеристика особистості та діяльності Дорошенка. Одним із найбільш видатних українських діячів періоду Руїни був гетьман Правобережної України П.Дорошенко, який намагався створити єдину Українську державу, що мала бути незалежною або лише номінально вважалася васальною до Туреччини чи Росії. Проте, скинувши І.Брюховецького, гетьман не зміг надовго об'єднати Україну. П.Дорошенко знову міг розпоряджатися силами лише правого берега Дніпра, що ускладнювало його завдання.

Завдання П.Дорошенка ускладнювалося і тим, що він не контролював усього Правобережжя. С.Соловійов та Д.Іловайський звернули увагу на перешкоди, які робили гетьману його конкуренти: підтриманий Кримом П.Суховієнко та визнаний Польщею М.Ханенко. Їх підтримали Ю.Хмельницький та запорізький кошовий І.Сірко. Д.Іловайський відзначив, що саме у той момент П.Дорошенко звернувся до турецького султана з проханням про підданство. До речі, тоді ж Ю.Хмельницький потрапив у полон до «чигиринського гетьмана» і був відісланий ним до Туреччини. Гетьман не був прихильником Росії, але він не був і прихильником Польщі; крім того, він був яскравою та талановитою особистістю, однією з найвидатніших фігур періоду Руїни. Ті з російських істориків, котрі писали про П.Дорошенка (незалежно від того, належали вони, як С.Соловійов, до ліберального, чи, як Д.Іловайський, до охоронного напрямку), виробили єдиний погляд на діяльність гетьмана. Їх висловлювання з даного питання не є широким спектром думок і цілком узгоджуються між собою.

Одним із перших звернувся до вивчення діяльності П.Дорошенка М.Устрялов. Він дав гетьманові коротку, але яскраву характеристику. На думку історика, переговори, що закінчилися Андрусівською угодою, могли б тягнутися набагато довше, коли б не втручання Туреччини, причиною якого було «безрозсудливе честолюбство Дорошенка».

Гетьман вважав за можливе «самобутнє існування» України; він мріяв про незалежність і від Польщі, і від Росії. Це прагнення, а також гарячий темперамент, хоробрість на полі бою, ораторський талант призвели до того, що козаки почали сприймати гетьмана, як другого Б.Хмельницького. М.Устрялов вважав П.Дорошенка винуватцем жажливого народного

хвилювання в Україні, яке відгукнулося на Доні і Волзі. Більше того, історик вважав, що сам заколот С. Разіна був інспірований агентами гетьмана. Спадщиною П.Дорошенка стала «Задніпровська Малоросія, обсіпана попелом міст, облита кров'ю нещасного народу». Таким чином, діяльність гетьмана різко засуджувалася.

М.Погодін коротко охарактеризував П.Дорошенка, як гетьмана, який, віддався турецькому султану, не щадив ні російських, ні польських володінь. В.Берх у своїх монографіях, присвячених царюванням Олексія Михайловича та Федора Олексійовича, розглядав гетьмана П.Дорошенка як «підступного честолюбця», що став причиною вторгнення турків.

П.Медовиков, услід М.Устрялову, вважав, що П. Дорошенко був людиною мужньою, палкою, хитрою, красномовною. За його словами гетьман здавався другим Б.Хмельницьким. Історик визнавав, що П.Дорошенко «склав сміливий план створити із своєї батьківщини окрему державу», яка не була б підлеглою ні Польщі, ні Москві.

С.Соловійов писав про П.Дорошенка у своїй багатотомній «Истории России» досить детально, але це, як правило, лише факти без оцінок. Учений викладав, як звичайно, конкретний матеріал і вельми рідко супроводжував свою розповідь думками загального характеру. Проте, враховуючи загальний тон і декілька зауважень, можна зробити висновок, що думка С.Соловійова була такою: прилуцький полковник П.Дорошенко був одним з тих представників козацької старшини, які після смерті Б.Хмельницького почали рватися до влади, не вважаючи ні на які етичні норми. Так, наприклад, П.Дорошенко розправився зі своїм конкурентом С.Опарою за допомогою татарських мурз. С.Опара сам хотів порвати з Польщею, зробивши ставку на кримських татар, тобто збирався зробити те, що згодом зробив П.Дорошенко. Далі прилуцький полковник, використовуючи тиск татар, добився свого обрання в гетьмани. С.Соловійов вважав П. Дорошенка головним винуватцем «смути», а також головним винуватцем того, що Правобережна Україна прийшла в запустіння і була віддана туркам. Єдиним позитивним наслідком діяльності гетьмана, на думку ученого, було те, що П.Дорошенко, сам того не бажаючи, помирих Польщу і Росію, які зважаючи на турецьку небезпеку уклали Андрусівське перемир'я. Докори П.Дорошенка на адресу Москви з приводу Андрусівського договору дослідник вважав необґрунтованими. В.Ейнгорн, котрий багато займався історією України періоду Гетьманщини, присвятив спеціальну статтю дипломатичним контактам П.Дорошенка з Московським урядом. Він так само вважав докори гетьмана на адресу Росії необґрунтованими, оскільки Андрусівська угода була вимушеною мірою. Крім того, В.Ейнгорн полемізував з М.Костомаровим, який вважав, що П.Дорошенко був прихильником національної самобутності України. Але політичний ідеал гетьмана «при найближчому розгляді... виявляється далеко не самобутнім, а близьким польському шляхетському устрою». Таким чином, В.Ейнгорн вважав правобережного гетьмана послідовником І.Виговського не тільки у зовнішній, але й у внутрішній політиці, тим паче, що П.Дорошенко, за словами історика, погоджувався підкорятися королеві на умовах Гадяцького договору.

На думку В.Сергеевича, П.Дорошенку було без різниці, з чією допомогою об'єднати Україну: за допомогою Росії чи за допомогою Туреччини. З цією метою гетьман розпочав переговори з Османською імперією, і Московському царству довелося мати справу і з поляками, і з турками. Однак російська зброя, за словами дослідника, «мала перевагу», що призвело до Переяславської ради 1674 р.

Д.Іловайський думав, що гетьман П.Дорошенко хотів бути другим Б.Хмельницьким. «Він не збирався повертати Україну до складу Польщі, а мріяв про сильне самостійне володіння, яке було б незалежне і від Польщі, і від Москви...». Зрозуміло, Д.Іловайський не міг схвалити зовнішню політику П.Дорошенка, але вважав, що звернення гетьмана по допомогу до Криму і Туреччини мало свій історичний прецедент, а саме – діяльність Б.Хмельницького. Д.Іловайський поділяв думку С.Соловійова, що гетьман, сам того не бажаючи, примірих Польщу з Москвою.

В.М'якотін у своїй статті для «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» охарактеризував гетьмана таким чином. Історик вважав гетьмана людиною з широкими

політичними ідеалами і любов'ю до вітчизни. Але особисте честолюбство не лише вживалося з названими рисами, але і досить часто прикривало їх. В.М'якотін наводив договір між Україною і Туреччиною, який був відправлений до Москви, але підкреслював, що навряд чи умови, такі вигідні для України, є справжніми. Для себе ж П.Дорошенко вимагав права залишатися незмінним гетьманом з передачею влади у спадщину.

Багато українців, на думку В.М'якотіна, пішли за П.Дорошенком з тієї причини, що Андрусівський мир поклав кінець їх надіям на об'єднання країни «під владою московського государя». Іншими словами вони не розраховували побачити свою країну об'єднаною і вільною від Польщі. Іншою причиною було те, що виявлені Москвою спроби централізації лякали козацтво. Але П.Дорошенко сам підірвав свій авторитет. Його влада ставала все більш ненависною народу, і він утримував її лише «шляхом насильств, що доходили до звірств». Діяльність гетьмана не тільки не призвела до здійснення його плану, але зробила його зовсім недосяжним. Правобережжя було приведенне «в стан, близький до пустелі, і на довгі роки позбулося свого впливу».

Таким чином, В.М'якотін бачив у діяльності П.Дорошенка трагічну суперечність. Сили, якими він розпоряджався, були недостатні для того, щоб виконати висунуту ним програму. Гетьману довелося звернутися за іноземною допомогою. Як вважав історик, «це підірвало у корені початую їм справу», тому що перетворило боротьбу українського народу за свої права у боротьбу сусідніх держав за володіння Україною. При цьому на територію останньої втрутився новий і грізний ворог у особі турків.

В.Пічета називав політику П.Дорошенка «двоєдушною». Формально гетьман залишався підданим Речі Посполитої. В той же час він вів переговори про підданство з Москвою і Туреччиною. Проте В.Пічета думав, що П.Дорошенко вів гру на декілька фронтів, тому що сподівався отримати «найбільшу вигоду для автономної України». Спочатку справи у гетьмана склалися досить вдало, але насамкінець П.Дорошенка залишили навіть його прихильники. Україна була розорена турками, васалом яких став гетьман. П.Дорошенкові «після цього залишалось одне – з'явитися до московського табору із повинною».

В.Нечаєв вважав, те, що в багатьох невдачах своєї зовнішньої політики була винна сама Москва, короткозоро відштовхнувши від себе частину козацтва. Повстання І.Брюховецького і перехід Лівобережжя під владу П.Дорошенка показало їй, яку небезпеку становив енергійний гетьман, що мав такого могутнього союзника, як султан. Ще більша небезпека таїлася в загрозі безпосереднього зіткнення з Османською імперією. Але в 70-х роках щастя відвернулося від гетьмана. Країна була спустошена постійними вторгненнями поляків і кримських татар. Козацтво масами втікало на Лівий берег, а ті, хто залишався, ненавиділи свого ватажка, оскільки він утримував їх у покорі лише жорстокістю. Ця обставина, а також Бучацький договір, що віддав Правобережжя Туреччині, призвели до того, що тепер Москва могла розправитися із гетьманом, не побоюючись гніву Польщі.

Таким чином, огляд російської історіографії другої половини XIX – початку XX ст. показує, що погляди російських істориків на особу і діяльність гетьмана П.Дорошенка не відрізнялися різноманітністю. Полеміка з названого питання практично не велася. В.Пічета і Д.М'якотін приймали без заперечень узагальнення, зроблені в роботах М.Устрялова і С.Соловйова. А отже, ми дійсно можемо говорити про єдиний погляд російських істориків на особу і діяльність гетьмана. Дослідники визнавали його людиною видатних здібностей і великих особистих амбіцій, яка хотіла створити незалежну від Росії і Польщі Українську державу. Але логіка боротьби змусила його визнати себе васалом султанської Туреччини. Результати цієї політики виявилися сумними для України.

Власне українські історики не заперечували проти подібної характеристики з тією лише різницею, що висували на перший план не амбітність, а патріотизм П.Дорошенка.

5.4. Прихід І.Самойловича до влади, та його політика. 17 червня 1672 р. гетьманом Лівобережної України був обраний І.Самойлович. С.Соловйов та Д.Іловайський підкреслювали, що він був обраний «вільними голосами». Проте автор статті про гетьмана у «Русском биографическом словаре» взяв під сумнів офіційні звістки, що обирання І.Самойловича сталося

без зовнішнього тиску та суперечок у середовищі виборців. Автор більше довіряв свідченню І.Сірка, який заявляв, що військо називало його ім'я. Також було наведено ствердження П. Дорошенка, що обрання І.Самойловича гетьманом відбулося за вказівкою Г.Ромадановського.

І.Сірко та П.Дорошенко не могли бути, звісно, об'єктивними свідками, як суперники І.Самойловича. Але, з іншого боку, І.Самойлович не був таким відомим та популярним в середовище козацтва, як славнозвісний кошовий. Тому цілком ймовірно, що військо намагалося оголосити гетьманом І.Сірка. Але Московський уряд не міг довіряти кошовому, як колишньому прихильнику П.Дорошенка. За таких умов Г.Ромадановський повинен був утрутитися. Засоби для тиску на раду він мав, тому що вона проходила під охороною московського війська. Дружба І.Самойловича та Г.Ромадановського могла бути слідством підтримки, що надав боярин майбутньому гетьману на виборах.

На думку С.Соловйова, повалення Многогрішного «не порушило спокою» України, а заслання І.Сірка «не збентежило Запорожжя». Є.Замисловський також відзначив той факт, що заслання Д. Многогрішного не викликало в Україні ніякого руху. С.Соловйов та Д.Іловайський звертали увагу на ту обставину, що І.Самойлович був сином священика, який переселився з Правобережжя. С.Соловйов та автори «Русского биографического словаря» підкреслювали освіченість нового гетьмана.

Події після приходу І.Самойловича до влади Д.Іловайський охарактеризував як «якийсь хаос, у якому важко розібратися історично». Дослідник зазначав, що Україна розділилася на декілька частин: Лівобережжя, на чолі з І.Самойловичем, визнавало владу Москви; частина Правобережжя, на чолі з М.Ханенком, підкорялася Польщі, головна частина Правобережної України, на чолі з П.Дорошенком, оголосила себе васалом Туреччини. Існувало ще Запоріжжя, яке за Андрусівською угодою залишалося у спільному володінні Польщі і Росії. Воно прагнуло до самостійності, «хоч все-таки найбільш схилилося до московської залежності».

У той момент у конфлікт втрутився новий учасник – Османська імперія. Це втручання мало низку наслідків, на які звернули увагу російські історики. Саме турецька загроза, за словами С.Соловйова та Д.Іловайського, примусила царський уряд повернути І. Сірка із сибірського заслання, куди він потрапив після спроби стати гетьманом.

М.Устрялов звернув увагу на те, що Бучацький мир розв'язав царю руки стосовно Правобережної України. Той факт, що Бучацький мир робив Андрусівську угоду недійсною, відзначили також Д.Іловайський та О.Попов. Тому Москва, як вказували С.Соловйов і Д.Іловайський, почала переговори з П.Дорошенком, сподіваючись на мирне приєднання Правобережжя. Але, по-перше, як зазначав Д.Іловайський, сейм не ратифікував Бучацького договору. По-друге, на думку С.Соловйова та Д.Іловайського, переговори були безперспективні через «нещирості та лукавства» П.Дорошенка.

С.Соловйов, Д.Іловайський, В.М'якотін, В.Пічета відзначили, що втручання Туреччини призвело до швидкого падіння популярності та авторитету П.Дорошенка. Це, у свою чергу, призвело до Переяславської Ради 1674 р., де І.Самойлович був проголошений гетьманом «обох сторін Дніпра».

На Переяславській раді 1674 р. були складені статті, які знову обумовили стосунки України з московським урядом. Д.Іловайський вбачав у Переяславських статтях 1674 р. подальше обмеження автономії України, але не тільки. На його думку, статті висвітлювали намагання реєстрового козацтва перетворитися у «привілейований селянсько-власницький стан на зразок польської шляхти». На цій раді, на що звернули увагу С.Соловйов та Д.Іловайський, М.Ханенко присягнув царю і зрікся булави.

Переяславська рада 1674 р. привернула увагу і В.Сергеевича, який зазначив, що тоді відбулися деякі зміни у «пунктах Богдана Хмельницького, але ці пункти все-таки залишилися в основі з'єднання, тоді як нововведення Брюховецького були відмінені». Відомий юрист звернув увагу також на те, що зміни, прийняті на Переяславській раді 1674 р., стосувалися, в основному, прав гетьмана підтримувати дипломатичні стосунки з іншими державами. Як писав В.Сергеевич, в Україні було відняте право іноземних контактів. Приводом для цього стало те, що через це право «виникає багато сварок у малоросійському народі». Однак, на думку

В.Сергеевича, усе інше було в Україні залишено на основі статей Б.Хмельницького: вибори гетьмана, місцеве самоврядування, свої збройні сили тощо. Але і відносно «іноземних стосунків» в Україні залишилася «тінь самостійності», тому що у тих випадках, коли Росія вела переговори з іншими державами, що стосувалися України, вона зобов'язана була повідомляти її про це.

Не зовсім зрозуміло, чому В.Сергеевич характеризував те, що трапилось у 1674 р. у Переяславі, як «друге з'єднання Малоросії з Москвою». Україна опинялася під російським протекторатом за Б. Хмельницького у 1654 р., за Ю.Хмельницького у 1659 р., за І.Самойловичем у 1674 р. І у кожному випадку з'являвся свій варіант «Статей». А щодо Лівобережної України, то вона приймала російський протекторат і за Д.Многogrішного у 1689 г. Дивно, але В.Сергеевич не торкався цих подій, за виключенням Переяславської ради 1654 р. Здавалося, він повинен був простежити юридичне оформлення обмеження української автономії, проте не зробив цього.

Але, не зважаючи на те, що більша частина Правобережжя визнавала царську владу, Чигирин ще тримався. А за володіння Правобережжям Росії довелося б знову почати боротьбу з Польщею, і, можливо, з Туреччиною. М.Устрялов вважав, що цар Олексій Михайлович готувався до подібної війни, але вмер, не встигнувши здійснити своїх задумів. Однак справу царя Олексія продовжив його син і наступник Федір, царювання якого М.Устрялов оцінював, як безпосереднє продовження зовнішньої та внутрішньої політики попередника.

Спочатку І. Самойлович, намагався підтримувати свою популярність у козацтві. Але, швидко втратив її. С.Соловйов, Д.Іловайський, В.М'якотін писали про непопулярність гетьмана, І. Самойловича, зумовлену його гордовитістю та корумпованістю. Інакше підійшли до цього питання П.Щебальський, М.Устрялов і Д.Іловайський. Д.Іловайський зазначив, що властолюбство і користолюбство гетьмана були загальними рисами тогочасної козацької старшини. Історик вважав більш важливим ту обставину, що І. Самойлович був вірним уряду і був єдиним гетьманом, недоступним польським інтригам.

Більш солідарний з С.Соловйовим автор статті про І.Самойловича в «Русском биографическом словаре». За його словами, І.Самойлович був нездатним впоратися з тою важкою роллю, яка випала на його долю. І Самойлович не зміг здаватися народним ватажком, а «залишився гетьманом-ставлеником». У статті говорилось, що С.Самойлович, «з'являвся на сцені» в основному як виконавець наказів царського уряду. У справі своєї батьківщини він вносив дуже мало енергії і ініціативи. Таким чином, у характеристиці гетьмана, наданої російськими істориками, визначаються дві головні риси: його корумпованість та відданість московській адміністрації.

5.4.Капітуляція П. Дорошенка. У 1676 р. помер російський цар Олексій Михайлович. Ця людина зіграла значну роль у подіях Руїни, тому що політика Росії стосовно України, (як і стосовно інших країн) остаточно визначалася саме ним. При цьому треба зазначити, що російські дореволюційні історики, як правило, схилилися до ідеалізації царя як людини і як правителя, а якщо і докоряли йому, то у надмірній «м'якості» та браку твердості у рішучі моменти.

П.Медовиков зазначав, що наприкінці життя Олексія Михайловича, зав'язалося запутане питання про панування у Задніпровській Україні, за яке сперечалися Московське царства Османська імперія та Річ Посполита, яка ще не відмовилася від своїх домагань на українські землі. С.Соловйов та Д.Іловайський звертали увагу на те, що ще у 1674 р. П.Дорошенко намагався вести боротьбу. Він сподівався на турецьку допомогу та підтримку Запоріжжя на чолі з І.Сірком. Нарешті дії І.Самойловича і Г.Ромадановського примусили правобережного гетьмана скласти зброю. При цьому він зміг протиставити їхньому численному війську лише двохтисячний загін.

С.Соловйов, що не симпатизував П.Дорошенку, змалював трагізм становища гетьмана у останній період його перебування у влади. Населення, за словами історика, відчувало велику ненависть до гетьмана. Це пояснювалося тим, що підданство султану виявило себе стосовно України з гіршого боку. Чигирин, за словами дослідника, який посилався на очевидців,

перетворився у невільничий ринок, на вулицях якого татари продавали полонених навіть під вікнами гетьманського будинку. У містах татари відверто пригноблювали мешканців. Прокляття на адресу П.Дорошенка були, за твердженням С.Соловйова, у всіх на вустах. Таким чином, падіння чигиринського гетьмана було, за С.Соловйовим, цілком закономірним. З цим важко не погодитися. П.Дорошенко у останній період свого перебування у влади тримався лише татарсько-турецькою підтримкою. Але ця підтримка, грізна та небезпечна для супротивників гетьмана, стала не менш небезпечною для самої України. Це призвело до того, що гетьман позбувся симпатій власного народу. Треба також зазначити, що у подібному становищі опинився колись І.Виговський. Однак за часів його гетьманства Україна не була ще так розорена війною та власними союзниками-татарами, як за часів гетьманування П.Дорошенка.

П.Іловайський коротко описав відчай правобережного гетьмана. Приступи меланхолії, що нападали на гетьмана наприкінці його правління, психологічно цілком пояснювані та правдоподібні. С.Соловйов та Д.Іловайський підкреслювали м'якість, з якою уряд Федора Олексійовича повівся з П.Дорошенком. Таким чином у 1676 р. Україна об'єдналась під владою лівобережного гетьмана, що визнавав російський протекторат.

П.Дорошенко був визнаний російськими істориками особою неординарною. Його метою було створення незалежної української держави. Але засобом, який він обрав для цього, була татарсько-турецька допомога. Результатом вторгнення татарських загонів на землі України стало запустіння Правобережжя. Винуватцем цього запустіння російська історіографія оголосила П.Дорошенка. Засоби, якими користувався гетьман для досягнення своєї мети, не могли, на думку російських вчених, сприяти її здійсненню.

Можна було сподіватися, що з відставкою П. Дорошенка та об'єднанням України під московським протекторатом, на землях України, нарешті, настане мир. Однак цього не сталося. У війну вступила Османська імперія. Руїна тривала.

Рекомендована література до теми:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. – 3-тє вид., доп. – Академвидав, 2010. – 688с.
2. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. / П.С. Гончарук. – К.: Либідь, 2005. – 578 с.
3. Греченко В.А. Історія України, Модульний курс. – Харків: Генеза, 2009. – 184 с.
4. Гудзь В.В. Історія України. – К.: Слово, 2003. – 327 с.
5. Земерова Т.Ю., Історія України: Схеми і таблиці / Т.Ю. Земерова, І.М. Скирда. – Харків: Генеза, 2010. – 118 с.
6. Історія України: нове бачення. У 2 т. Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін. Під ред. Смолія В.А. – К., 2002.
7. Історія України: Посібник / Сост. О.В. Гісем. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 332с.
8. Котова Н.О. Історія України: навчальний посібник для неспеціальних факультетів. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. – 416 с.
9. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник: 2-ге вид., доповн. і переробл.– К.: Кондор-Видавництво, 2015. – 424 с.
10. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник. – К.: Кондор-Видавництво, 2011. – 418 с.
11. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – 2-ге вид., виправлене і доп. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 304с.
12. Скрипник М.О. Історія України: Навч. посіб. / Скрипник М.О., Домбровська Л.Ф., Красовський В.М. та ін. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 545 с.
13. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини в російській історіографії другої половини ХІХ- початку ХХ ст.: Навчальний посібник. – Маріуполь, 2016. – 210 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Освіта, 2005. – 518 с.

Допоміжна

1. Голицын Н.С. Русская военная история. – Ч. 2. – СПб., 1878. – 691 с.
2. Иконников В.С. Ближний боярин Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин. Один из предшественников петровской реформы // Русская старина. – 1883. - № 10-11 - №10. – С. 17-66; № 11. – С.273-308.
3. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
4. Иловайский Д.И. История России. – Т. 5. – М., 1905. – 664. с.
5. Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. – М.: Мысль, 1995. – с.110 – 508.
6. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского. – М., 1846. – IV с. + IV
7. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9 т. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
8. Крикун М. Між війною і радію. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
9. Матвеев П. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года. Дело гетмана Демьяна Многогрешного // Русская старина. – 1903. – № 9. – С.667-690; № 10 – С.131-146; № 11. – С.459-470.
10. Матвеев П. Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом // Русский архив. 1901. – Кн. 1. – С.219-242.
11. Нечаев В.В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С.140-200.
12. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. II. Царствование Яна-Казимира. 1648-1668. – СПб., 1887. – 405 с.
13. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. III. –Эпилог. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – СПб., 1887. – 243 с.
14. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
15. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793): Историко-юридический очерк. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
16. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 671 с.
17. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
18. Сорокин Ю.А. Алексей Михайлович // Воросы истории. – № 4-5. – С. 73-89.
19. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історійко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина XIX-початок XX ст.). – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с.
20. Худяков И.А. Древняя Русь. Исторический очерк древне-русской жизни до Петра Великого. – СПб., 1897. – 167 с.
21. Эйнгорн В. Отставка А.Л. Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Ч. CCCXIV. – Ноябрь. – Отд. 2. – С. 118-169.
22. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

Змістовий модуль 3. Руїна на завершальному етапі у працях російських дослідників

Тема 6. Предмет курсу та його завдання.

6.1. Чигиринські походи.

6.2. Бахчисарайській договір.

6.3. Перехід Київської митрополії до складу Московського патріархату.

6.4. Вічний мир 1686 р. та його історичні оцінки.

6.5. Перший Кримській похід та прихід до влади І. Мазепи.

6.1. Чигиринські походи. Руїна не завершилась відставкою гетьмана П.Дорошенка. В українському суспільстві залишилися гострі протиріччя, і тому тривало внутрішнє протистояння. Розкол України вдалося перебороти лише тимчасово. Лівобережжя та Правобережжя, що на той час було вже доволі зруйноване, об'єдналися знову. На цей раз під царським протекторатом та владою лівобережного гетьмана І. Самойловича, який став гетьманом «обох сторін Дніпра». Проте таке становище залишалось недовго. Якщо б у той

момент Московській державі протистояла лише Річ Посполита, можливо, царському уряду вдалося б удержати під своїм контролем усю Україну або, як мінімум, більшу її частину. Але тепер у конфлікт втрутилася нова сильна сторона – Османська імперія.

Внаслідок цього події прийняли інший напрям. Спроба Гетьманщини при підтримці Росії відстояти Правобережжя у боях під Чигирином у 1678 р. закінчилася невдачею. Наслідком цього стала відмова Москви від Правобережної України при підписанні Бахчисарайського договору з Туреччиною та «Вічного миру» з Польщею у 1686 р. Укладаючи «Вічний мир», Росія брала на себе обов'язок підтримати «Священну Лігу» в її боротьбі проти Туреччини. Це, у свою чергу, призвело до Кримських походів, ще більш невдалих, ніж бої за Чигирин.

З падінням гетьмана П.Дорошенка Росія на недовгий час встановила свій контроль над Правобережжям. Єдність України була відновлена. Але володіти Правобережжям прагнула Османська імперія. Річ Посполита так і не ратифікувала Бучацького договору, а це значило що Андрусівська угода залишалася в силі. Україна намагалася зберегти свою територіальну цілісність, хай навіть під російським протекторатом. Москва в ідеалі прагнула об'єднати усю Україну під своєю владою. Але у конфлікти втрутилася нова країна, ще більш могутня, ніж Польща – Туреччина. Гетьманщина у союзі з Московською державою намагалась захистити Правобережжя від багатотисячної турецької армії. Ця війна отримала назву «Чигиринських походів 1677-1678 рр.».

Тут потрібно звернути увагу на одну різницю між українською та російською історіографією, що не має принципового характеру, але цікава можливістю порівняння. Збройні сутички 1677-1678 рр. і в українській, і в російській історіографічній традиції прийнято називати «Чигиринськими походами». Але українська історіографія з часів «Синописа» І.Гізеля іменує Чигиринськими походами напади на Чигирин турецько-татарської армії. Для російської історіографії Чигиринські походи – це походи «російських військ та українських козаків» до Чигирина у 1677 та 1678 рр. А М.Голіцин включав у число Чигиринських походів і дії військ Г.Ромадановського та І.Самойловича проти П.Дорошенка у 1676 р.

Воєнні кампанії 1677-1678 рр. докладно висвітлені у працях С.Соловйова і Д.Ловайського. При цьому С.Соловйов спирався на стовпці та книги Малоросійського приказу, що знаходилися у Архіві Міністерства юстиції, а також Справи Малоросійські у Московському Архіві Міністерства закордонних справ. Д.Ловайський, крім актового матеріалу («Акты Западной России», «Акты Археографической экспедиции», «Дополнения к Актам Историческим»), вказував також на «Літописи» Самовидця та С.Величка, «Разрядные книги», «Щоденник» П.Гордона та праці деяких сучасних йому істориків, зокрема О.Лазаревського. У своєму описі боїв під Чигирином Д.Ловайський наводив більше фактичного матеріалу, ніж С.Соловйов. Гідна уваги також стаття О.Попова «Турецкая война в царствование Федора Алексеевича». Вона була написана раніше праць С.Соловйова та Д.Ловайського і також ґрунтувалася на «Щоденнику» генерала П.Гордона та «Літописі» С.Величка.

С.Соловйов та Д.Ловайський віддавали належне спільним діям військ І.Самойловича і Г.Ромадановського у кампанії 1677 р. Вони також зазначали, що І.Сірко, який був у поганих стосунках із І.Самойловичем, не брав участі у війні. Говорячи про кампанію 1678 р., Д.Ловайський стверджував, пославшись на мусульманські джерела, що коли б Г.Ромадановський та І.Самойлович діяли з більшою енергією, то вони відстояли б місто.

О.Попов зазначав, що погляди України та Росії на значення Чигирина істотно відрізнялися. Москва не надавала цьому місту великої важливості і була готова знищити його укріплення. Уряд Гетьманщини навпаки вважав Чигирин ключем до всієї Задніпровської України і тому всіляко прагнув посилити його захист. Однак і Військо Запорозьке, і Московське царство однаково визнавали значення Києва і усіма силами намагалася захистити це місто

В.Нечаєв вказував, що Чигирин був дуже укріпленим містом та важливим опорним пунктом. Він особливо підкреслював, що «на думку знавців краю», володіння цією гетьманською резиденцією «мало велике політичне і моральне значення». Проте, з іншого боку, утримувати це місто означало кидати виклик турецькому султану. Війна з Туреччиною

не була привабливою перспективою для Москви, враховуючи тогочасний стан її військових сил. За словами історика, Москва вагалася, навіть після початку бойових дій.

С.Соловйов зазначав, що турецьке вторгнення не стало несподіванкою. Усю весну Україна готувалася до відбиття агресії. Грамота Ю.Хмельницького, що була послана на Запоріжжя, справила на козаків велике враження.

За відомостями О.Попова турецьке військо, що відправилося у похід 1677 р., налічувало понад 80 тис. людей, до яких потрібно було додати 15 або 20 тис. татарського війська. Російське військо, на думку історика, було не таким численним, якщо навіть порахувати гарнізон Чигирин та козаків І.Самойловича. Однак облога закінчилася відступом турецької армії, який турки виправдовували поразкою на Дніпрі, звалюючи усю провину на татар. Але, на думку історика, бій був не дуже великий, інакше російські воєводи надіслали б царю переможні реляції. Причиною відступу армії османської імперії дослідник вважав втрати і втомленість військ, що виникла внаслідок тривалої осади фортеці, нестачу провіанту та боєприпасів, небажання татар брати участь у бойових діях.

С.Соловйов підкреслював, що, коли загін, посланий С.Самойловичем і Г.Ромадановським на допомогу Чигирину, прибув, фортеця ледве трималась. 25 серпня козацька армія разом з московськими союзниками підійшла до Дніпра і три дні по тому завдала поразки туркам і татарам, що стояли на протилежному березі. Турки, за даними С.Соловйова, втратили 4000 яничарів і відступили від міста, кинувши артилерію. Але й гетьман з воєводою 9 вересня відійшли за Дніпр, внаслідок нестачі фуражу.

В.Нечаєв говорив про поразку, котру зазнали турки у бою з армією Г.Ромадановського та І.Самойловича. Він вказував, що під час відступу турецькі війська кинули запаси та артилерію.

Слід зазначити, якщо турки втратили у бою під Чигирином 4000 яничарів, то масштаби їх поразки були не дуже великі. Скоріш за все, причиною відступу дійсно стали труднощі облоги та нестача продовольства. Війська І.Самойловича та І.Ромадановського також відійшли через нестачу фуражу.

Д.Іловайський відзначив, що султан був настільки незадоволений невдачею походу, що звелів посадити турецького командуючого Ібрагіма-пашу у Семивежовий замок, а хана Селім-Гірея змінити на кримському престолі на Мурад-Гірея.

Після закінчення кампанії 1677 р. перед гетьманом та московським урядом постало питання: обороняти місто у разі повторного нападу турецького війська чи ні? О.Попов звернув увагу на те, що у Москві вважали метою турків не Чигирин, а Київ. Ця думка підкріплювалася чутками, що находили з Польщі, Молдавії, Валахії. Однак, як вказував історик, погляд України на вказану проблему був зовсім іншим. Причому з думкою гетьмана І.Самойловича погоджувався і російський головнокомандувач Г.Ромадановський. Хоча московський уряд не міг не прислухатися до їх авторитетної думки, він, як зазначав дослідник, постійно коливався у своїх прагненнях. Росія не бажала війни і була згодна, за ствердженням О.Попова, поступитися містом. Однак Україна готова була захищати Чигирин. Проте, якщо не було у цьому питанні єдності у Гетьманщини та Московського царства, то не було його і у їх супротивників. Турки, за словами вченого, бажали війни, тому що це надавало їм можливість закріпитися на Дніпрі повністю, підкорити кримських татар. Саме тому війни не бажали татари. До речі, Д.Іловайський, посилаючись на мусульманські джерела, стверджував, що за часів 1-го Чигиринського походу рішучіше за всіх наполягав на відступу кримський хан Селім-Гірей.

С.Соловйов і В.Нечаєв також зазначали, що царський уряд вирішив обороняти Чигирин лише завдяки постійним вимогам І.Самойловича та Г.Ромадановського. Д.Іловайський пояснював коливання московського уряду таким чином. Москва фактично контролювала Правобережжя, але поляки продовжували вважати його частиною своєї країни, і боротьба з ними була ще не закінчена. Крім того, не припинявся конфлікт між І.Сірком та І.Самойловичем, що послаблювало можливості для оборони. Коли уряд звернувся до учасників подій, то І.Самойлович та Г.Ромадановський висловилися за оборону міста, а І.Сірко порадив зруйнувати місто. На це Д.Іловайський звернув увагу, а С.Соловйов не згадував про цей епізод.

Царський уряд намагався запобігти поновленню війни, і як про це писали С.Соловйов і Д.Іловайський, відправив до Константинополя стольника Порсукова. Він повинен був схилити султана до миру або, щонайменше, вивідати турецькі задуми. До султана він не був допущений, а щоб більше дізнатися про турецькі плани, звернувся до патріарха. Константинопольський патріарх дав пораду обороняти Чигирин. Під впливом І.Самойловича, Г.Ромадановського, константинопольського патріарха цар вирішив не віддавати місто туркам.

Таким чином, необхідно було підготувати місто до бойових дій. С.Соловйов звернув увагу на великі труднощі в організації оборони, з якими зустрівся околицьний І.Ржевський, що був направлений у Чигирин. Однак до початку бойових дій запаси та підкріплення встигли потрапити до міста.

О.Попов звертав увагу на помилки гетьмана і московського командуючого у ході бойових дій, що, на його думку, були для них мало передбаченими, тому що вони добре знали місцевість, де проходили бої. Історик зазначав втім, що становище турецьких військ було набагато гіршим, ніж стан тих, що сиділи в облозі. Після невдалої місячної облоги, яка коштувала великих жертв, упав бойовий дух турецької армії. Однак доля міста була вирішена. Врятувати його могла б лише перемога українсько-російської армії у вирішальній битві. Але на такий ризик гетьман та воєвода не відважилися. М.Голіцин вважав, що з боку Г.Ромадановського під час кампаній 1677-1678 рр. не було виявлено ніякого мистецтва, а, навпаки, лише помилки.

С.Соловйов зазначав, що під час кампанії 1678 р., яка тривала з 9 червня до 20 серпня, І.Самойлович і Г.Ромадановський вели себе нерішуче. Перехід військ за Дніпро відбувся дуже повільно і зайняв 6 днів (6-12 липня). Українці і росіяни трималися оборонної тактики, хоч успішно відбивали турецько-татарські атаки. Активну участь з боку росіян брав князь Черкаський, що привів на допомогу калмиків і татар.

3 серпня загинув керівник оборони міста – воєвода І.Ржевський. 11 серпня турки підірвали підкопи, що завдало великих втрат захисникам міста. Турки змогли підпалити нижнє місто та нове верхнє місто, яке було побудоване І.Ржевським. Захисники фортеці засіли у старому верхньому місті і до вечора відбивали турецькі напади. Вночі, отримавши наказ від І.Самойловича та Г.Ромадановського, вони підпалили місто і об'єдналися з головними силами. Спроби турків організувати переслідування зазнали невдачу. Так закінчився напад візира Мустафи на Чигирин.

В.Нечаєв також звертав увагу на пасивність російського командування в той час, як сили гарнізону танули у нерівній боротьбі. Гарнізон, за словами історика, був витиснений турками з фортеці на очах у Г.Ромадановського та І.Самойловича, які не вирушили до міста. Значна частина гарнізону загинула під час втечі, інша частина зуміла пробитися на з'єднання з головною армією. При цьому, на думку В.Нечаєва, військо І.Самойловича та Г.Ромадановського «було кількісно не слабше, можливо, навіть сильніше супротивника».

Д.Іловайський пояснював повільність дій І.Самойловича і Г.Ромадановського під час 2-го Чигиринського походу тим, що вони чекали допомоги від князя К.Черкаського. Але він привів лише 2000 осіб. Таке підкріплення не могло компенсувати втрачений час. Д.Іловайський звертав увагу на те, що після загибелі І.Ржевського, оборону фортеці очолив П.Гордон.

С.Соловйов не пояснював нерішучість Г.Ромадановського під Чигирином. Він лише констатував факт, що другим невдалим Чигиринським походом князь закінчив свою тривалу воєнну кар'єру. Д.Іловайський бачив два можливих пояснення. Воєвода міг побоюватися за життя сина, який знаходився у турецькому полоні. Великий візир прямо погрожував вбити його. Д.Іловайський вважав, що ця обставина цілком могла вплинути на старого воєначальника. Але більш імовірним, на думку дослідника, було те, що Г.Ромадановський мав таємний царський наказ залишити місто у випадку неможливості його відстояти. До речі, такий авторитетний український вчений, як М.Грушевський погоджувався з Д.Іловайським у цьому питанні і думав, що цей наказ дійсно існував.

Що стосується погрози сину Г.Ромадановського, то з цим твердженням не був згоден О.Попов. Він вказував, що син московського головнокомандувача дійсно потрапив у полон до татар ще у 1668 р. Однак історик підкреслював, що перебував молодший Ромадановський у Бахчисараї, і «візир не цілком міг розпоряджатися його долею». А татари, на думку О.Попова, без бажання допомагали туркам у тій війні, тож вельможного полоненого набагато вигідніше було б звільнити за відповідний викуп, ніж вбити. Слід втім зазначити, що Г.Ромадановський міг не знати усіх тонкощів стосунків правлячої верхівки Османської імперії з правлячим класом Кримського ханства, і погроза візира цілком могла на нього вплинути. О.Попов вважав, що не має права дорікати Г.Ромадановському за воєнну бездарність, тому що не має про це ніяких свідчень у джерелах. У поразці він звинувачував московський уряд. На думку дослідника І.Самойлович і Г.Ромадановський діяли нерішуче, тому що побоювалися втратити багато війська, рятуючи за всяку ціну фортецю, яку у Москві вважали незручною для захисту. Вони пам'ятали, що уряд спочатку збирався кинути місто без бою. Вчений наводив з цього приводу свідчення П.Гордона, що при підході до Дніпра воевода отримав прямий царський наказ вивести чигиринський гарнізон і підірвати фортецю у випадку неможливості її оборони.

В.Нечаєв бачив причину невдачі у незадовільному стані збройних сил Росії. Передусім, він звертав увагу на те, що невдачу у війні не можна було цілком віднести на рахунок нездібності Г.Ромадановського, хоча той, звичайно, не був добрим воєначальником. Обидві кампанії викликали значне напруження військових ресурсів Московського царства. Були мобілізовані і відправлені на війну війська, що знаходилися навіть у таких віддалених від Чигирин області як Поволжя та Новгородська земля. При цьому більше половини московського війська складали полки іноземного строю, що були найбільш боєздатними військами. Але, як з'ясувалося, російська рать виявилася дуже слабкою у воєнному відношенні. Її слабкі сторони показали себе не менш яскраво, ніж у колишніх війнах. Воеводи, як і раніше, сварилися через міста і не допомагали один одному. Кавалерія (як дворянські полки, так і полки рейтарів) здібна була лише чинити безлад. Краще трималась піхота: солдатські полки та стрілецькі прикази. Але останні билися не в повному складі, тому що більшість стрільців залишалася в обозі у возів. Російським воєначальникам постійно доводилось просити підкріплень у гетьмана. Висновки історика ґрунтувалися на спостереженнях, які були зроблені майбутнім гетьманом І.Мазепою. «Цікаву розмову» думного дяка Л.Лопухіна з І.Мазепою наводив і С.Соловйов, у якого В.Нечаєв, цілком імовірно, і перейняв свої відомості. Очевидно, усі три припущення містять частку істини.

М.Голіцин вважав, що кампанії 1677-1678 рр. закінчилися невдачею «як для турок, так і для Чигирин». О.Попов звертав увагу на те враження, яке справило падіння Чигирин на Україну, сприймало його «як твердиню, з долею якої тісно пов'язана доля усього Задніпров'я». Сучасники і нащадки вважали те, що трапилося, важливою перемогою турків. І хоч О.Попов був згоден із ствердженням П.Гордона, що «Чигирин був покинутий, а не завойований», він також бачив у падінні міста турецьку перемогу.

Таким чином російські історики по-різному пояснювали невдачу другої Чигиринської кампанії. Причину відступу вбачали в побоюванні Г.Ромадановського за життя сина, який опинився у турецькому полоні та в секретному царському наказі або у поганій організації російської армії.

6.2. Бахчисарайській договір. Війна 1676-1681 р. з Туреччиною, кульмінацією якої стали Чигиринські походи, закінчилася Бахчисарайським миром 1681 р. С.Соловйов підкреслював, що на такий крок, як поступка Правобережжя Туреччині, Москва пішла лише після того, як проконсультувалася з І.Самойловичем – «гетьманом обох сторін Дніпра».

В.Нечаєв зробив наведений нижче аналіз політичної ситуації, що призвела до укладання миру з Туреччиною. Після втрати Чигирин треба було побоюватися за долю Києва, який Москва знову залишила собі за домовленістю 1678 р., віддавши за нього полякам 200 000 рублів. Воєнний досвід, за справедливим зазначенням дослідника, був таким гірким, що Росія не мала ніякого бажання продовжувати боротьбу. Єдиний вихід із

становища, що склалося, у Москві вбачали в укладені миру, яку б ціну за нього не прийшлося заплатити. Правда, Польща, яка теж дуже постраждала від турків, пропонувала Росії союз та воєнну допомогу, але московський уряд не вірив полякам. У Москві мали для цього підстави, тому що поляки уклали мир з Османською імперією за спиною російського резидента. Тим часом з'ясувалося, за словами В.Нечаєва, що турецький султан був не проти припинення війни. Як і С.Соловйов, В.Нечаєв звернув увагу на той факт, що І.Самойлович також висловився за мир.

С.Соловйов і Д.Гловайський докладно викладали умови мирного договору і обставини його укладення. Переговори, як вказували зазначені історики, велися з російської сторони В.Тяпкіним та М.Зотовим. До речі, це був той самий М.Зотов, який пізніше прославився як вчитель царя Петра I і «патріарх всеп'янішого собору». З протилежної сторони переговори вела близька особа хана Мурад-Гірея Ахмет-Ага.

Історики зазначали, що московські дипломати наполягали на тому, щоб кордон проходив по річкам Росі, Тясмину та Інгулу. Але татари вимагали визнати кордоном Дніпро. В.Тяпкін і М.Зотов намагалися підкупити хана і його придворних, а крім того, обіцяли розкішні подарунки турецькому султану і великому візиру. Нарешті російські дипломати зробили поступку, тому що, за ствердженням дослідників, мали таємний наказ укласти мир за будь-яку ціну. Султан ознайомився з умовами договору, але в остаточному варіанті деякі статті у татарській грамоті були виключені. Російські дипломати спочатку намагалися сперечатися, але і в цьому випадку, нарешті, зробили поступку. С.Соловйов, М.Павлищев, Д.Гловайський та В.Нечаєв зазначали, що Україна і Росія з радістю зустріли звістку про закінчення нескінченно довгої війни. Це ствердження цілком правдоподібно, але викликає сумнів, щоб Україна, і в першу чергу гетьман та його оточення, були задоволені умовами мирної домовленості. І. Самойлович, а після нього і І.Мазепа, очевидно, не втратили надію на можливе возз'єднання Правобережжя.

Дуже високу оцінку Бахчисарайському миру давали М.Устрялов та М.Голіцин. Відпускаючи компліменти царю Федору Олексійовичу, вони явно захоплювалися, видаючи бажане за дійсне. Так, М.Устрялов розцінював мирну домовленість 1681 р. як закінчення 27-річної війни за Україну, бачити яке цар Федір Олексійович удостоївся, «приборкавши Дорошенка і загнуждавши турків і поляків». Історик заявляв, що з цього часу ані Туреччина, ані Польща не наважувалися сперечатися з Росією за Україну. Ці твердження М.Устрялова не зовсім відповідають дійсності. Туреччина і Польща продовжували сперечатися з Московським царством за Україну. Не наважувалися вони претендувати лише на Лівобережну частину України. Правобережжя опинилося у руках турків, яких «приборкав» цар Федір Олексійович. Боротьба за Київ тривала. Правда, велася вона не силою зброї, а дипломатичними методами. Лише після укладання «Вічного миру» в травні 1686 р. Польща припинила претендувати на Київ. Але це трапилося вже після смерті Федора Олексійовича, якого так підносив М.Устрялов.

С.Соловйов підкреслював, що Бахчисарайський мир позбавив від небезпеки війни жертвою «голого степу». Саме такий вигляд мало Правобережжя, що було віддане туркам. З цим був згоден М.Павлищев, проте він справедливо вказував, що умови миру не можна назвати вигідними для Росії.

В.Нечаєв вважав, що моральні втрати від Бахчисарайського миру були важливішими ніж матеріальні збитки. Правобережжя дійсно було спустошеною територією. Але, з іншого боку, Москві довелося відмовитися від території, яку вона вже вважала своєю. Крім того, умови договору відновлювали сплату Росією данини Кримському ханству. Дослідник зазначав, що Росія позбавилась війни ціною глибокого приниження. В.Нечаєв цитував відомий вислів царя Олексія Михайловича з приводу «православного хліба» та «собаки». «Тепер цей шматок православного хліба був відданий навіть не полякам, а бусурману», – зазначав історик.

Думка В.Нечаєва набагато ближча до істини, ніж голослівні твердження М.Устрялова та М.Голіцина. При цьому В.Нечаєв ставився до Правобережної України лише як до

«території», що була спустошена довгою війною. Про інтереси України він не замислювався. Проте, як і інші російські історики, В.Нечаєв підкреслював, що Правобережжя було віддане Туреччині внаслідок неможливості обороняти його.

У Д.Іловайського немає оцінки мирного договору як «успіху» або як «невдачі». Але, судячи з його опису дипломатичної боротьби під час переговорів у Бахчисараї, він вважав, що московські послы зробили все, що могли зробити у даному конкретному становищі. Правда, трішки раніше історик зазначив, що турецький уряд також «вважав за тягар війну, тому що походи на Чигирин коштували йому великих втрат, а користь від них була дуже мала». При цьому Д.Іловайський вказував, що «особливо задоволене було укладеним перемир'ям малоросійське військо». А гетьман І.Самойлович з дуже великими почестями прийняв у Батурині російське посольство, що поверталось з Криму, і «пригостив великим банкетом, який супроводжувався музикою та гарматною стрільбою». Дослідник вважав, що в цей же час гетьман втратив надію на возз'єднання Правобережної України. Він бажав компенсувати втрату приєднанням Слобідської України до Гетьманщини.

Російські історики не прийшли до єдиної думки стосовно Бахчисарайського миру 1681 р. Точніше, можна говорити про еволюцію історичної думки від поглядів М.Устрялова до поглядів В.Нечаєва. Тобто оцінка діяльності уряду Федора Олексійовича ставала все більш скромною.

6.3. Перехід Київської митрополії до складу Московського патріархату. Одним з найважливіших подій гетьманства І.Самойловича став перехід Київської митрополії до складу Московського патріархату. С.Соловйов розцінив те, що трапилося, як «возз'єднання руської церкви».

С.Соловйов, О.Брікнер і Д.Іловайський вказували на те, що формальна сторона була оформлена при активному сприянні турецького уряду, який у той момент був зацікавлений залишати мирні стосунки з Росією. Усі зазначені історики підкреслювали активну роль, яку зіграв у цієї події І.Самойлович. Д.Іловайський стверджував, що перепідпорядкування відбулося «мирно і без завад». Він спростив ситуацію.

За словами І.Розенфельда, Москва для виконання свого плану скористувалася боротьбою гетьмана з духовенством, яке боялося утратити свої права і вільності. Тому Москві довелося у такій ситуації зітхнутися з найсильнішою опозицією духовенства. Дослідник звертав увагу на те, що хоч вільності духовенства були офіційно підтвержені, умови, на яких київська митрополія погодилася приєднатися до Московської патріархії, одразу ж почали порушуватися. Найважливішим наслідком реформи 1685 р. вчений вважав позбавлення духовенства його політичної ролі.

Слід зазначити, що вказана проблема не отримала у російській історіографії такого висвітлення, на яке можна було б сподіватися. Тому що до моменту перепідпорядкування Київської митрополії не були доведені ані праця митрополита Макарія, ані серія статей Г.Карпова про Київську митрополію. Монографія В.Ейнгорна також майже не торкається цього питання, тому що воно знаходиться поза її хронологічними межами.

В.Ейнгорн писав, що хоч українське духовенство всіляко чинило опір приєднанню київської митрополії до Московського патріархату, діяльність деяких його представників, що виконували доручення московського уряду, призвела наприкінці царювання Олексія Михайловича до того, що залежність Київської митрополії від Константинопольського патріарха, яка і раніше була майже номінальною, фактично припинила існувати. У Москві робилися деякі справи, що стосувалися української церкви. У Москві був призначений один український єпископ, другий – поставлений у сан митрополита, у Москві проводилась цензура церковних книг, написаних у Києві, київське духовенство підтримувало зв'язки з московським патріархом. «У таких умовах вже недалеко було і до формального підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату...» – зазначив історик. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що, коли закінчилося царювання Олексія Михайловича, стосунки українського духовенства з московським урядом стали дуже рідкісними, приєднання Київської митрополії все ж відбулося. Це сталося «наприкінці

першого десятиріччя після смерті Олексія Михайловича з ініціативи московського уряду і за сприянням гетьмана, хоча малоросійське духовенство вельми недвозначно відмовилося взяти на себе ініціативу у справі вилучення Київської митрополії з-під благословення константинопольського патріарха».

Російські історики підкреслили важливість такої події, як приєднання Київської митрополії до Московського патріархату. При цьому вони звернули увагу на те, що Москва зуміла скористатися зовнішньополітичною ситуацією, а також зіграла на протиріччях між гетьманом і духовенством.

6.4. Вічний мир 1686 р. та його історичні оцінки. Не менш значною подією, ніж Бахчисарайський мир 1681 р., став для України (і Росії) так званий «Вічний мир» 1686 р. з Польщею. Прийнято вважати, що саме цією домовленістю було остаточно юридично оформлене розділення України. Ця угода стала прямим продовженням Андрусівського перемир'я 1667 р. Суттєвою різницею була відмова Польщі від претензій на Київ. Як відомо, Ян Собеський присягав на вірність договору із сльозами на очах.

М.Устрялов, О.Брікнер, Д.Іловайський звернули увагу на той факт, що уряд царівни Софії намагався використовувати «Вічний мир» як засіб для самореклами. П.Щебальський, С.Соловйов, О.Брікнер, М.Погодін, Д.Іловайський, В.Нечаєв, С.Платонов підкреслювали зацікавленість Польщі у мирі і союзі з Росією.

О.Кізоветтер оцінював «Вічний мир» як важкий для Польщі. Договір став можливим тому, що Ян Собеський за всяку ціну прагнув залучити Російське царство до участі у антитурецькій коаліції.

Щодо П.Щебальського, то він зовсім заплющував очі на усі недоліки «Вічного миру». За його словами, усі переваги, які давав договір, були куплені за 140 тисяч рублів. «І переваги ці були здобуті не зусиллями, не війною, а тільки майстерною політикою, умінням скористатися щасливими обставинами», – писав історик. При цьому він забув про війни з Польщею, про «малоросійські смути», що не припинялися, Чигиринські походи, розкол України, що стали платою за «Вічний мир». Що стосується війни з Кримом, то, на думку дослідника, рішення про неї було прийняте ще до договору з Польщею, але трималося у таємниці, щоб мати можливість чинити дипломатичний тиск на поляків.

М.Богословський оцінював «Вічний мир» з Польщею як великий успіх Росії у зовнішній політиці та завершення тієї справи, яку почав А.Ордин-Нащокін. З давніх часів Річ Посполита та Московське царство ворогували один з одним. Ця боротьба, як стверджував вчений, тривала протягом чотирьох століть. Тепер, за словами автора підручника, ворогуючі сторони навіки примирилися та уклали близький союз. До примирення та зближення Росію та Польщу примусила спільна небезпека, яка погрожувала обом державам з боку Османської імперії. Зазначимо, що, якщо турецька небезпека дійсно сприяла зближенню Російського царства з Річчю Посполитою, то примирилися вони аж ніяк не назавжди. Боротьба між ними ще відновилася, і у ході цієї боротьби Правобережжя увійшло до складу Росії, возз'єднавшись з Лівобережною Україною.

М.Устрялов віддавав належне наполегливості Софії Олексіївни та її помічників у справі укладення миру з Польщею. Проте вчений вважав, що царівна та її уряд не заслугоували тих похвал, які самі собі давали у реляціях про договір, тому що, по-перше, Правобережжя визнавалося частиною Польщі; по-друге, мир з Польщею був куплений ціною війни з Туреччиною, яка була небезпечнішою, ніж знесилена Польща. У цій оцінці трактату М.Устрялов опинився у меншості. С.Соловйов, М.Погодін, О.Брікнер, Д.Іловайський, С.Платонов, В.Нечаєв, визначаючи недоліки «Вічного миру», вважали його, однак великим успіхом уряду царівни Софії та особисто В.Голіцина. На їх думку, це була велика дипломатична перемога, і договір був вигідним більше Росії, ніж Польщі. А князю В.Голіцину, який провів переговори, історики, надали чимало компліментів, як дипломату та державному діячу. Тут особливо постарався В.Ключевський.

При цьому російські історики забували, що «Вічний мир» не був ратифікований сеймом. Таким чином Річ Посполита не зобов'язана була його виконувати. У тому, що

Польща не відновила війну проти Росії, не було заслуги князя В. Голіцина. Просто до того підштовхувала логіка подій.

Найближчим наслідком укладеного договору було виконання одного з його умов – війна Росії з Туреччиною. Про це писали М.Устрялов, С.Соловйов, М.Погодін, О.Брікнер, Д.Іловайський, С.Платонов, В. Нечаєв. А В.Ключевський особо відзначив, що наслідком «Вічного миру» стало те, що Московська держава, вперше у своїй історії вступила до коаліції європейських держав.

Зазначимо, що російські історики не звертали уваги на інтереси Гетьманщини, а, точніше, ототожнювали її інтереси з інтересами Московської держави, що виражала, на їх думку, загальноруські інтереси. А втім вірний Москві гетьман І.Самойлович був рішучим супротивником «Вічного миру» з Польщею, тому що не бажав відмовлятися від ідеї територіальної цілісності України. С.Соловйов та Д.Іловайський звертали увагу на позицію гетьмана. Таким чином, можна констатувати деяку односторонність у поглядах російських істориків на «Вічний мир» 1686 р.

Таким чином «Вічний мир» з Польщею оцінювався як великий успіх уряду царівни Софії. В.Голіцина російська історична наука визнавала обдарованим дипломатом. При цьому забувалося, що «Вічний мир» не був ратифікований сеймом, і Польща не зобов'язана була виконувати його умови. Московському ж царству довелося брати участь у антитурецькій коаліції. Про настрої у тогочасному українському суспільстві можна судити по тому факту, що І.Самойлович, який не відзначавсь опозиційністю, різко висловлювався проти союзу з Польщею.

6.5. Перший Кримський похід та прихід до влади І. Мазепи. Значним воєнним заходом, у якому довелося брати участь збройним силам Гетьманщини у союзі з військами Московської держави, стали Кримські походи. Як відомо, походи ці не досягли своєї мети, причому невдача 1-го походу спричинила зміну гетьманської влади в Україні. Ці події докладно описані у працях М.Устрялова, С.Соловйова і Д.Іловайського. Їхні відомості про похід значною мірою базуються на щоденнику учасника подій генерала П.Гордона. Першими у цій галузі були в російській історіографії М.Устрялов і С.Соловйов, які користувалися також багатьма невиданими на той час архівними матеріалами. Наступні історики (зокрема Д.Іловайський) факти і оцінки часто запозичували з їхніх праць.

Відомо, що 1-й Кримський похід завершився відступом після степової пожежі, яка унеможливила подальший рух армії В.Голіцина і полків І.Самойловича на Крим. При цьому О.Востоков вважав, що військові дії можна було продовжувати і після пожежі. При дуже повільному русі війська, нічого не варто вичекати на Кінських водах кілька днів, поки степ знову покритий травою. Потім можна було продовжувати похід. Відступ В.Голіцина від Кінських вод здавався досліднику ще більш дивним. Командувач вже знав, що степ покритий доброю травою. Як зазначав історик, В.Голіцин визнав можливим через той же степ, по якому боявся іти сам, послати з Л.Неплюєвим 30-тисячне військо на Січ. Перелякані татари, за словами історика, втікали за Перекоп, а В.Голіцин відступав усе далі і далі. Таким чином, єдиним винуватцем невдачі О.Востоков вважав російського командуючого, тим більше, що він отримав від Софії надзвичайні повноваження для ведення війни.

Спочатку усі думали, що степ запалили татари, але потім у московському війську почали поширюватися чутки, що пожежа була зроблена козаками за наказом або, щонайменше, з відома гетьмана. С.Соловйов вважав таку можливість цілком правдоподібною. На його думку, якщо б Москва підкорила Крим, то вона могла б безперешкодно порушувати козацькі права і вільності. П.Щебальський, М.Устрялов, Г.Карпов, М.Погодін, О.Брікнер, В.М'якотін, Д.Іловайський заперечували звинувачення на адресу І.Самойловича.

Донос на гетьмана, наданий В. Голіцину наводили у своїх працях М.Устрялов, С.Соловйов, Д.Іловайський. С.Соловйов цитував його повністю. М.Устрялов і Д.Іловайський викладали суть документа. Появу цього документа історики пояснювали непопулярністю гетьмана, була зумовлена його гордовитістю та корумпованістю. Так вважав і В.М'якотін.

Із зауважень С.Соловйова можна зробити висновок, що він виправдовував В.Голіцина та Уряд царівни Софії у справі І.Самойловича. Він указував, що командувач відіслав донос у Москву і до отримання відповіді звідти він нічого не міг зробити. П.Щебальський, М.Устрялов, О.Брікнер, Д.Іловайський, В.Нечаєв вважали активну участь головнокомандуючого в інтризі проти гетьмана можливою або, навіть безсумнівною. Вони пояснювали таку поведінку В.Голіцина двома причинами. По-перше, йому було необхідно звалити на когось-небудь відповідальність за невдачу походу. По-друге, він не симпатизував І.Самойловичу як близькому другу Г.Ромадановського, з яким він був у поганих стосунках.

Російські історики, починаючи з М.Устрялова, вважали, що І.Мазепа був обраний гетьманом не без сприяння В.Голіцина. Про це писали С. Соловйов, Д.Іловайський, В.Марченко, В.Нечаєв, В.М'якотін. Розповідаючи про обставини, за яких В. Голіцин висловив свою думку, М.Устрялов, С.Соловйов, Д.Іловайський користувалися «Щоденником» П.Гордона. При цьому з докладно описаної С.Соловйовим сцени наради 24 липня 1687 р. можна зробити висновок, що В.Голіцин добився свого без прямого грубого натиску на старшину. Після того, як В.Голіцин оголосив, що половина майна І.Самойловича буде передана Війську Запорозькому, представники старшини самі задали командуючому питання про кандидатуру гетьмана.

Але «келійно» прийняте рішення треба було закріпити юридично. Тому наступного дня була проведена рада, на якій був присутній В.Голіцин. Як зазначив С.Соловйов, місце, де проходила рада, було оточене стрільцями. А козаків, що брали участь у процедурі виборів, було лише 800 кінних та 1200 піших. Нагадаємо, що у козацької армії, яка брала участь у поході, було декілька десятків тисяч осіб. В.М'якотін, Д.Іловайський, В.Нечаєв і І.Розенфельд також ставилися до виборів на Коломаке як до пустої формальності. Щоправда, П.Щебальський, М.Устрялов, С.Соловйов і Д.Іловайський звернули увагу на те, що В.Борковський називався козаками як альтернативний кандидат. Але очевидно, що старшина вжила запобіжних заходів проти будь-яких випадковостей.

Як відомо, І.Самойлович закінчив життя у Сибіру, куди був засланий. Більш трагічна доля його сина Григорія, який також згадувався у доносі і був після розслідування страчений. С.Соловйов нічого не писав про справу Г.Самойловича. М.Устрялов і Д.Іловайський не дуже докладно розповідали про неї. При тому Д.Іловайський вважав, що загибель Г.Самойловича була особисто вигідна Л.Неплюєву, що захопив на Коломаці його майно. Варто окремо відзначити статтю О.Востокова «Суд и казнь Григорія Самойловича». Ця праця була побудована на матеріалах Розрядного приказу, що зберігалися у Московському архіві Міністерства Юстиції. Вказана робота містить мінімум авторського тексту, складаючись, по суті, з підбору цитат із приказних паперів. Детально виклавши зміст документів, історик завершив статтю висновком про дійсну провину гетьманського сина. Д.Іловайський навпаки вважав Г.Самойловича невинною жертвою. За О.Востоковим, Г.Самойлович був страчений не стільки в наслідок поданого на нього клепу, як на підставі показань гадяцького полковника М.Васильєва і компрометуючих відомостей, що містились у паперах Івана та Григорія Самойловичів. Г.Самойлович був схарактеризований О.Востоковим як «небезпечний для Москви козак».

Юридичним підсумком «гетьманського перевороту» 1687 р. стали «Коломацькі статті» («Статті Мазепа»), на які зупиняли увагу деякі дослідники. Б.Нольде звернув увагу на те, що в цьому документі у останній раз з повною ясністю виявився початковий характер стосунків України і Москви, тобто поєднання елементів «жалування» з елементами «трактату». Однак, як зазначав вчений, починає чітко виявлятися різниця у стані сторін. «Елемент договору» починає витіснятися елементом «указу», «пожалування». В.М'якотін зазначав, що у «Статтях Мазепа» отримала подальший розвиток умова, що з'явилася раніше у статтях Д.Многогрішного про видачу царських грамот на маєтності за гетьманськими та старшинськими універсалами.

Російські історики пояснювали повалення І.Самойловича, з одного боку, незадоволенням, яке він збуджував в Україні, з іншої – бажанням В.Голіцина перекласти на

кого-небудь відповідальність за невдалий похід на Крим. Таким чином, старшинський донос знайшов був зустрінутий доброзичливо.

Російська історична наука майже одноставно відкидала звинувачення, що були висунуті проти І.Самойловича. При цьому вона наголошувала, що вказаний гетьман був одним із найбільш відданих московському уряду. Російські історики підкреслювали роль В. Голіцина у поваленні І.Самойловича і особливо у виборі наступника скинутого гетьмана.

Рекомендована література до теми:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. – 3-тє вид., доп. – Академвидав, 2010. – 688с.
2. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. / П.С. Гончарук. – К.: Либідь, 2005. – 578 с.
3. Греченко В.А. Історія України, Модульний курс. – Харків: Генеза, 2009. – 184 с.
4. Гудзь В.В. Історія України. – К.: Слово, 2003. – 327 с.
5. Земерова Т.Ю., Історія України: Схеми і таблиці / Т.Ю. Земерова, І.М. Скирда. – Харків: Генеза, 2010. – 118 с.
6. Історія України: нове бачення. У 2 т. Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін. Під ред. Смоля В.А. – К., 2002.
7. Історія України: Посібник / Сост. О.В. Гісем. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 332с.
8. Котова Н.О. Історія України: навчальний посібник для неспеціальних факультетів. – Х.: ТОВ «Одісей», 2005. – 416 с.
9. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник: 2-ге вид., доповн. і переробл.– К.: Кондор-Видавництво, 2015. – 424 с.
10. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник. – К.: Кондор-Видавництво, 2011. – 418 с.
11. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – 2-ге вид., виправлене і доп. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 304с.
12. Скрипник М.О. Історія України: Навч. посіб. / Скрипник М.О., Домбровська Л.Ф., Красовський В.М. та ін. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 545 с.
13. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини в російській історіографії другої половини ХІХ- початку ХХ ст.: Навчальний посібник. – Маріуполь, 2016. – 210 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Освіта, 2005. – 518 с.

Допоміжна

1. Брикнер А.Г. История Петра Великого. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 666 [6] с.
2. Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 76-83; №4. – С. 33-43.
3. Востоков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – Февраль. – С. 267-278.
4. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Февраль. – С. 40-63.
5. Голицын Н.С. Русская военная история. – Ч. 2. – СПб., 1878. – 691 с.
6. Грушевский М. С. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: МП «Левада», 1995. – 696 с.
7. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
8. Иловайский Д.И. История России. – Т. 5. – М., 1905. – 664. с.
9. Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. – М.: Мысль, 1995. – с. 110 – 508.
10. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9 т. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
11. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – 335 с.
12. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова. – Второй отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Вып. 6. XVIII столетие. – СПб., 1876. – 537-867 с.

13. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
14. Нечаев В.В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С.140-200.
15. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. III. –Эпилог. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – Спб., 1887. – 243 с.
16. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
17. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793): Историко-юридический очерк. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
18. Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом // Чтения и рассказы по истории России / Сост. и вступительная статья С.С. Дмитриева и Л.П. Дойниковой; ил. В.В. Лукашова. – М.: Правда, 1990. – С.414-583.
19. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
20. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історійко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина XIX-початок XX ст.). – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с.
21. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – Т. I. – СПб., 1858. – 406 с.
22. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – Т. II. – СПб., 1858. – 582 с.
23. Устрялов Н.Г. Русская история. – Ч. II. (1462-1689). – СПб., 1837. – 338 с.
24. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.
25. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. -№ 4. – С.45-63.

1.

Тема 7. Гетьманство І.Мазепи і завершення періоду Руїни.

7.1.Характеристика особи гетьмана І. Мазепи, та його політики.

7.2.Народний рух під керівництвом С. Палія.

7.3.Повстання Петрика та завершення Руїни.

7.4.Наслідки Руїни.

1. Характеристика особи гетьмана І. Мазепи, та його політики. Перші роки гетьманства І.Мазепи стали завершальним етапом періоду Руїни. Саме у цей час відбувся останній спалах громадянської війни у Гетьманщині тієї епохи – повстання Петрика. Російські історики, що досліджували цей час, цікавилися особою І.Мазепи, його діяльністю на початку гетьманства, небезпеками, що загрожували йому у цей період. Російська історіографія торкнулася також діяльності С.Палія та Петрика, проте доволі побіжно.

І.Мазепа не міг не звернути на себе увагу російських дослідників як особа, що відіграла дуже помітну та цікаву роль як в українській, так і у російській історії Петровської епохи. Стосовно І.Мазепи у дореволюційній російській історіографії не було єдиної думки. Нема її і понині. Це стає зрозумілим, якщо порівняти характеристику гетьмана у працях сучасних російських вчених – Є.Анісімова та М.Павленка. У російській дореволюційній історіографії оцінки особи та діяльності І.Мазепи коливалися між категоричним запереченням (І.Голиков, М.Устрялов) та майже співчутливим ставленням (О.Брікнер, О.Востоков). Десять посередині між двома тими точками зору знаходився С.Соловйов – вчений, «скупий» на вирок та навішування «ярликів».

Безумовно, на ставлення до гетьмана дуже вплинула його діяльність у останній період життя, тобто у 1708-1709 рр. Нам потрібно звернути увагу на той факт, що деякі історики ретроспективно переносили політичну позицію гетьмана у 1708-1709 рр. на усю його попередню діяльність, змальовуючи його деяким «таємним ворогом Росії». Так, наприклад, І.Голиков (кінець XVIII ст.) називав І.Мазепу прихильником «релігії римської», яким гетьман, звичайно, не був. М.Марченко (початок XX ст.) вважав гетьмана за таємного русофоба. Проте не можна забувати, що політична позиція І.Мазепи у 1687-1692 рр. дуже відрізнялась від його поглядів на початку XVIII ст. У деякій мірі на російську історіографію

вплинули цензурні умови, але, здається, М.Устрялов та Д.Лловайський у своїх нападках на гетьмана були цілком щирими.

Д.Лловайський не повторював услід І.Голикову абсурдного твердження, що І.Мазепа був «таємним католиком». Все ж таки за 100 років, що минули з часів Катерини II, російська історична наука зробила значний крок уперед. А проте, Д.Лловайський, як до нього І.Голиков і М.Устрялов бачив у гетьмані «русофоба» а ргіогі.

Між тим у нас немає ніяких доказів, які підтвердили б подібний погляд. Очевидно, у 80-х та 90-х рр. XVII ст. гетьман був цілком лояльним до московського уряду і не думав про боротьбу проти Росії. У той час він вважав своїм головним внутрішньополітичним завданням зміцнення особистої влади. У зовнішньополітичному плані гетьман не відмовлявся, як і його попередник, від надії приєднати Правобережжя до Гетьманщини та діяв у цьому напрямку.

Російська історіографія стисло характеризувала головні ступені кар'єри майбутнього гетьмана. Від'їзд І.Мазепа в козацьку Україну М.Устрялов, С.Соловійов, Д.Лловайський традиційно пов'язували зі скандальною любовною пригодою молодого шляхтича з пані Фальбовською. А втім, Д.Лловайський не цілком ручався за достовірність епізоду, а С.Соловійов повідомляв, що у 1663 р. І.Мазепа отримав дипломатичне доручення до П.Тетері, після чого не повернувся до Польщі. Кар'єрне зростання І.Мазепа на службі у П.Дорошенка С.Соловійов та Д.Лловайський пояснювали його здібностями та досвідченістю.

Загальновідомо, що майбутній гетьман був відправлений П.Дорошенком у Константинополь з дипломатичною місією, але потрапив у полон до кошового І.Сірка. Так він опинився у Москві, де зумів справити дуже сприятливе для себе враження. Однак, автори статті про І.Мазепу у «Военной энциклопедии» чомусь не згадували про подорож майбутнього гетьмана до Туреччини, що не змогла здійснитися. У статті було сказано, що І.Мазепа перейшов від П.Дорошенка до І.Самойловича, коли становище правобережного гетьмана стало хитким.

М.Устрялов звернув увагу на протегування, що І.Самойлович чинив І.Мазепі під час його підвищення. Щодо С.Соловійова і Д.Лловайського, то кар'єра І.Мазепа на Лівобережжі до 1-го Кримського походу практично випала з їх уваги. С.Соловійов згадував майбутнього гетьмана лише тричі. Причому для характеристики І.Мазепа та характеристики епохи інтерес утворює лише його розмова з думним дяком Л.Лопухіним. Але урахувавши, що І.Мазепа далеко не відразу став значною політичною фігурою, треба визнати, що опис його життя російськими істориками є достатньо докладним.

С.Соловійов схарактеризував у своєму лекційному курсі гетьмана І.Мазепу, як дуже ловку і хитру людину, що вміла «проводити свій корабель серед мілин». Характер керівника Війська Запорозького переважно скритий, розкрився, за словами історика, у період проходження різних посад, починаючи з найбільш незначних і закінчуючи гетьманом. Підвищення І.Мазепа «не завжди було небезпечним, і ось тут він і привчився проводити своє судно серед мілин». С.Соловійов вважав І.Мазепу людиною, що знає собі ціну і впевненою у своєму досвіді і винахідливості. Як особу хитру охарактеризував І.Мазепу і Д.Лловайський. В.Нечаєв, розповідаючи про Чигиринські походи, назвав майбутнього гетьмана «досвідченим козацьким офіцером».

О.Востоков вважав, що гетьман І.Мазепа був людиною «досвідченою, бувалою, спритною». Правитель України був у курсі тогочасного становища сусідніх держав і був поінформованим у питаннях міжнародної політики набагато краще, ніж уряд царівни Софії. А тому у «міжнародних питаннях він завжди був цінним та корисним радником Москви». Судячи з загального тону і деяких висловлювань, історик ставився до гетьмана з чималою долею поваги. О.Востоков визнавав за І.Мазепою і воєнні здібності. Дослідник підкреслював, що якби план 2-го Кримського походу, запропонований гетьманом, був точно виконаний, то успіх кампанії міг бути безсумнівним.

Після приходу до влади І.Мазепі довелося зіткнутися з рядом труднощів, які загрожували його становищу як гетьмана України. Цілком реальною небезпекою була для нього зміна влади у Москві. Після повалення В.Голіцина можна було очікувати, що не

залишитися на своїй посаді і така його креатура, як гетьман І.Мазепа. Але цього не сталося. М.Устрялов вважав, що Петро І, якій переміг у боротьбі за владу, деякий час коливався, як учинити з гетьманом, що знаходився у той час у Москві. Головним джерелом для М.Устрялова був «Щоденник» П.Гордона. На цьому епізоді загострювали увагу також С.Соловйов, М.Марченко, О.Чистяков. Вони вказували, що саме у момент аудієнції у царя І.Мазепа подав чолобитну зі скаргою на вимагання В.Голіцина.

Зміна влади в Москві була не єдиною небезпекою, що загрожувала гетьману. Іншою небезпекою були доноси у Москву, які регулярно посилали недоброзичливці І.Мазепи. С.Соловйов і Д.Іловайський звернули увагу на те, що перший донос на гетьмана надійшов ще у період між двома Кримськими походами. І.Мазепу звинуватили, що він вступив у листування з поляками та покупав маєтки у Польщі. С.Соловйов писав, що І.Мазепа передбачав, що удар був направлений з боку київського митрополита Гедеона Четвертинського, друга скинутого І.Самойловича. За Д.Іловайським, гетьман скористувався цим епізодом, щоб кинути тінь на батька і сина Четвертинських і завести собі додаткову охорону. Услід першому доносу пішли нові, що звинувачували гетьмана у намірі віддати Україну під владу польського короля. Деякі історики готові були вірити цьому. Так М.Устрялов опублікував деякі документи з особистого архіву полковника Ф.Іскрицького, нащадка агента короля Яна Собеського. На думку дослідника, ці матеріали доводили звинувачення І.Мазепи. Подібну думку висловлювала С.Чистякова. С.Соловйов повністю відкидав звинувачення, що йшли, за його словами, від ворогів гетьмана, які намагалися використати для своєї мети Польщу. Листи ж І.Мазепи польському королю були фальсифікацією монаха Соломона.

Чи готувався І. Мазепа вже у 1689-1690 рр. до розриву з Росією? Очевидно ні. Ніяких реальних доказів діяльності гетьмана у цьому напрямку у той період ми не маємо. Отже, І.Мазепі вдалося не тільки стати гетьманом України, але і уникнути серйозної небезпеки, пов'язаної зі зміною уряду у Москві. Більш того, спираючись на своє вміння приваблювати людей, він зміг досягти безумовної підтримки з боку Москви.

2. Народний рух під керівництвом С. Палія. З добою І.Мазепи тісно пов'язаний рух, що почався у перші роки його правління за возз'єднання України, під керівництвом С.Гурка (Палія). З гетьмануванням І.Мазепи пов'язане і повстання П.Іваненко (Петрика). Цим останнім спалахом громадянської війни завершився період Руїни.

Не можна сказати, що ці події докладно висвітлені російською історичною наукою. В.Ключевський і С.Платонов взагалі не згадували ні про С.Палія, ні про Петрика. Діяльність указаних представників козацтва була описана у праці С.Соловйова.

С.Соловйов стисло писав про початок діяльності С.Палія, про те, як зі своїми козаками той оселився у місті «Хвастові» (тобто Фастові) і про те, як уже в 1688-1689 рр. він просив у Москви дозволу перейти на Лівобережжя. Вчений звернув увагу на те, що майбутній ворог С.Палія І.Мазепа активно клопотав про прийняття козачого ватажка у російське підданство разом з частиною Правобережжя, яке він контролював.

Самого Палія історик оцінював як воєнного діяча доволі високо. У Криму його, за словами С.Соловйова, порівнювали з І.Сіркою. Становище С.Палія, на думку дослідника, нагадувало становище Б.Хмельницького до 1654 р. Москва ж (як і перед 1654 р.) не зважилася порушити договір з Польщею. Історик підкреслював, що поведінка С.Палія була схожа на поведінку Б.Хмельницького у схожих обставинах. На особистій зустрічі з І.Мазепою С.Палій спробував погрожувати Москві тим що, він знайде собі «інше місце», якщо вона його не прийме.

На жаль, діяльність С.Палія не знайшла належного висвітлення у російській історіографії. При цьому С.Соловйов, який писав про нього, оцінював козацького ватажка доволі високо, становище, у якому він опинився, порівнював із становищем Б.Хмельницького напередодні Визвольної війни.

3. Повстання Петрика та завершення Руїни. Повстання Петрика мало не тільки національний, але й соціальний характер. Петрик намагався підняти повстання, граючи як на

національних почуттях, так і на соціальному незадоволенні. Проте для І.Мазепи головним було саме соціальне підґрунтя цього явища, тому що саме воно становило для нього небезпеку, забезпечивши Петрику підтримку у всій Україні.

С. Соловйов не вважав становище І.Мазепи у перші роки його правління дуже міцним. Він розповідав про декілька спроб компрометації гетьмана, які закінчилися безрезультатно, проте сам І.Мазепа сприйняв їх дуже болісно. За словами історика, гетьман був оточений небезпеками, серед яких повинен був обережно лавірувати. Україна у той час, на думку дослідника, являла собою хаос, де усі елементи, які склали суспільство, зіштовхувалися один з одним, усі були одне одним незадоволені. Але при цьому усі, що ворогували у всьому іншому, єдині були в одному – у своїй ненависті до гетьмана. Тому гетьману, щоб утриматися при владі, доводилося використовувати принцип *divide et impera*. Навряд чи С.Соловйов вважав би свідченням «міцного становища» І.Мазепи повстання Петрика, яке історик назвав «сильною смутою у Малоросії».

Як відомо, Петрик (Іваненко) служив канцеляристом у В.Кочубея і був одружений з його племінницею. Раптом він втік на Запоріжжя, прихопив з собою деякі важливі документи. Там він став підбурювати козаків до повстання проти гетьмана і Москви, яке намагався здійснити, опираючись на допомогу Криму.

С.Соловйов описував, як завжди, чисто фактичний бік події, не обтяжуючи себе узагальненнями. З його відомостей можна зробити висновок, що Петрик міг розраховувати на підтримку козацької голови на Січі. У 1692 р. Петрику вдалося отримати татарську допомогу. На Січі, за словами історика, до нього приєдналось 3000 козаків. Похід був невдалий. Наступного року з Петриком прийшло до 40 000 татар, але вони не змогли залучити запорожців на свій бік і не захопили жодного міста. Дослідник вважав, що Петрик прагнув зіграти роль Б. Хмельницького, але не отримав підтримки народу. Петрик жорстоко помилився, повіривши словам незадоволеної меншості на Запоріжжі. Історик вважав, що більша частина народу України «стояла за союз з Москвою в ім'я православ'я». Для аргументації своєї точки зору вчений користувався рапортом дяка О.Вініуса, який стверджував, що народ у містах і селах України задоволений своїм становищем і має ненависть до Петрика.

Обставини були не такими ідилічними. І.Мазепа мав серйозні підстави побоюватися повстання. Воно не почалося тому, що коли у 1692 р. населення побачило, що у Петрика занадто мало сил, то втратило віру у можливість успіху. Запорожці у масі своїй не підтримали втікача-канцеляриста. А коли у 1693 і 1696 рр. він знову намагався підняти Україну, то з ним були лише татари, з якими народ не прагнув співпрацювати.

Описавши похід Петрика у 1693 р., С.Соловйов не повертався більше до нього. Немає у нього згадки і про останню спробу Петрика підняти повстання і про його подальшу долю. Втім, у своєму лекційному курсі історик казав, що Петрик «помер у Криму».

У статті В.Рудакова для «Енциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» Петрик був названий вихідцем з Полтави та «малоросійським козаком», родичем генерального писаря В.Кочубея. Як писав автор статті, Петрик підбурював козацтво проти І.Мазепи, виставляючи себе захисником України від Москви. В статті говорилося про невдалий похід Петрика з 500 прихильниками та кримськими татарами. Коли Петрик зустрів опір, він був покинутий козаками. Очевидно, автор змішував спроби 1692 та 1693 рр. Він казав лише про один похід, не вказуючи рік. Можливо, йшлося все ж таки про події 1692 р., тому що далі у статті говорилося, що Петрик продовжував свою діяльність, доки у січні 1696 р. його не вбив козак Вечорка. У статті не говорилося про спробу 1696 р., але вона завершилася словами, що за три роки з 1693 по 1696 р. татари систематично робили напади на Україну. Отже, ми можемо «поставити крапку» на «повстанні» «або русі» під керівництвом П.Іваненка у 1693 або у 1696 р. Але чи дійсно у 1696 р. скінчилося його життя, як думав В.Рудаков. Є відомості, що Петрик до 1712 р. займав посаду гетьмана так званої ханської України.

Таким чином, можна погодитися із твердженням, що І.Мазепа, займаючи посаду гетьмана, навряд чи був упевнений у міцності свого становища. В такій ситуації йому нічого

не залишалося, як добиватися життєво необхідної підтримки з Москви, демонструючи свою відданість їй. Так у свій час робив і І.Брюховецький. Проте, як і І.Брюховецький, І.Мазепа урешті-решт пішов на розрив з Росією, однак, подальша доля І. Мазепи виходить за хронологічні межі нашого дослідження. Відзначимо лише услід Т.Яковлевій, що дивний не сам факт «зради» гетьмана, а навпаки його вірність російському царю протягом дуже довгого часу. На її думку, з якою ми цілком згодні, гетьманство І.Мазепи – чудовий приклад компромісу між гетьманом і царем. Проте у більшості випадків компроміси – річ тимчасова. Що і показали подальші події.

Повстання Петрика також не привернуло скільки-небудь гострої уваги російської історіографії. Очевидно, рух, що очолив С.Палій, та повстання під керівництвом П.Іваненка (Петрика) не викликали великої цікавості внаслідок своєї кінцевої невдачі, а останнє і внаслідок своїх вельми скромних масштабів.

Повстання Петрика було останнім спалахом громадянської війни на українських землях. Довга і кривава епоха Руїни підійшла до свого завершення.

4. Наслідки Руїни. Говорити про висвітлення наслідків Руїни у працях російських істориків доволі важко. Більшість вчених займалася вивченням якого-небудь окремого аспекту або хронологічного відрізка вказаного періоду, тому не ставила собі завданням осмислити усе явище «малоросійської смуги» в цілому. Це призводило до того, що більша частина їх праць не містила аналізу або навіть простого перелічення наслідків Руїни. Часто історики відокремлювали якийсь один з наслідків явища стосовно конкретного аспекту, досліджуваного ними, наприклад, наслідки Андрусівського перемир'я, юридичні зміни у статусі України протягом першого періоду «інкорпорації Малоросії», зміни у господарському, соціальному або політичному житті тощо. Розсіяні висловлювання російських істориків треба було збирати буквально по крупинкам.

Для М.Устрялова головним наслідком смуги і, у першу чергу, діяльності П.Дорошенка стало велике зменшення населення та розруха на Правобережжі. Д.Іловайський, посилаючись на літопис С.Величка, писав про страшне спустошення України внаслідок Руїни, сліди якого були примітні і на початку XVIII ст.

П.Медовиков вказував, що хоча Україна, після свого приєднання до Росії, протягом доволі довгого часу зберігала свій особливий побут, то вже у XVII ст. почалося обмеження козацького устрою, яке підтримувалося урядовими заходами. Те, що трапилося, історик оцінював як „перемогу державного принципу над усіма елементами, йому протидіючими”. Він визнавав, що багато які з засобів московського уряду спочатку не вдалися. У XVII ст. Москві приходилося відмовлятися від багатьох своїх розпоряджень. Але вже у той час влада гетьманів все більше і більше обмежувалася.

С.Соловійов наводив загальні міркування про період української історії, що почався зі смертю Б.Хмельницького, після даної ним оцінки Андрусівського перемир'я. Він також відзначив значні матеріальні втрати, яких зазнала Україна, внаслідок смуги. Великих втрат зазнала частина України, яка знаходиться на схід від Дніпра, що ж до Правобережжя, то воно було, як висловився історик, «вкінець спустошене». Крім того, за словами вченого, «смуга» все більше і більше розхитувала українське суспільство. «Суспільний розвиток був затриманий; суспільство продовжувало виявляти риси дитинства», – писав дослідник.

Ця концепція С.Соловійова не повинна викликати здивування, якщо згадати, що він вважав козацтво анархічним, руйнівним елементом, що протидіяв державним відносинам, порядку, та стояв на шляху розвитку цивілізації. Україна до самого царювання Катерини II продовжувала зберігати ті або інші риси козацької держави та козацького ладу. Для С.Соловійова це було ознакою «ізоляції суспільства».

Г.Карпов головним наслідком періоду вважав те, що Україна, яка колись була провінцією Польщі, перетворилася у провінцію Російської держави. Україна, на думку історика, стала володіти лише тими привілеями, котрі не суперечили загальному ладу Московської держави, «невідривною частиною» якого вона ставала. Історик вважав, що це трапилося вже у момент появи на світ Петра I. На думку М.Покровського, Україна

перетворилася у московську провінцію, що управлялася на особливих умовах вже наприкінці гетьманства І. Брюховецького.

Що ж до В.Ключевського, то він, поряд з М.Устряловим, С.Соловйовим, Д.Іловайським, вказував на той факт, що Правобережна Україна перетворилася у пустелю і опинилася під контролем Туреччини. Крім того, дослідник звернув увагу на наслідки періоду для Московської держави, коли логіка подій уперше призвела Росію до європейської коаліції і до зіткнення з Туреччиною. Слід відзначити, що В.Ключевський, який, як правило, дуже цікавився соціальними відносинами, пройшов повз соціальних змін у козацькій Україні, хоч він і писав про відкриту боротьбу між старшиною та простими козаками, яка спалахнула вже після смерті Б.Хмельницького.

На соціальні зміни, що відбулися у Гетьманщині, звернув увагу учень В.Ключевського М.Покровський. Підчас Руїни почався процес, що виходив, однак, за хронологічні межі періоду. Це був процес відродження поміщицького землеволодіння і кріпосного права у козацької України. За словами історика, на час укладення Андрусівського договору в країні з'явилися нові магнати. Крупне землеволодіння, як вказував дослідник, відродилося так же швидко, як і зникло. Вже за Б.Хмельницького почало відроджуватися кріпосне право. За свідченнями М.Покровського, на рубежі XVIII ст. з'явилися майже всі селянські повинності, що існували перед повстанням Б.Хмельницького. Кожна військова посада давала право на селянські повинності. Спочатку вони були невеликими. «Але, – як писав історик, – при повній відсутності контролю легко було зробити з цих повинностей каторгу». І коли минула сотня років після Б.Хмельницького, козацька Україна перетворилася у таку ж дворянську країну, якою у той час була Росія. При цьому українська шляхта у більшості випадків не могла похвалитися родовитістю.

У тих місцях своєї праці, де М.Покровський говорив про соціальні зміни в українському суспільстві, він спирався на статтю О.Єфименко «Малороссийское дворянство и его судьба», праці М.Костомарова, О.Лазаревського, а також матеріали, опубліковані у «Записках» НТШ.

В.М'якотін, услід М.Покровському, загострював увагу на соціальних змінах в українському суспільстві, що трапилися протягом періоду. За словами дослідника, колишні маєтності у результаті повстання Б.Хмельницького перетворилися у вільні військові містечка і села, колишні кріпосні стали вільними посполитими. Проте ці вільні містечка та села стали свого роду фондом для роздачі маєтностей у приватні володіння. Історик вказував, що свобода від «приватної залежності» виявилася не дуже тривалою. І.Самойлович, а услід йому, ще більш відверто І.Мазепа та І.Скоропадський, проводили політику покріпачення. Козацька старшина перетворилася у «клас державців маєтностей».

За словами І.Розенфельда, справа внутрішньої асиміляції України мало просунулася у 1-й період її інкорпорації. Цей період, як вказувалося вище, багато у чому співпадає з періодом Руїни. Історик також звернув увагу, на те що на рубежі 60-х – 70-х рр. XVII ст. кріпосне право у Гетьманщині відродилося, і з часів І.Самойловича, а надто І.Мазепа, міцно затвердилося у суспільстві. При цьому і кріпосне право і дворянство не були, за словами дослідника, нав'язані Україні Росією, а виникли, як він висловився, «з середини Малоросії» тому, що у соціальному процесі головна роль належала козацькій старшині. Водночас вчений визнавав, що, не втручаючись безпосередньо у соціальне життя України, Москва намагалася впливати на неї посередньо. Царському уряду, як зазначив історик, демократична Україна була менше до смаку, ніж Україна політично і соціально подібна Московській державі.

Г.Карпов не дуже загострював увагу на соціальних змінах, що відбулися у козацькій Україні, він більше цікавився політичною стороною проблеми. Проте і Г.Карпов фактично констатував відродження феодальних відносин: «Замість католика дворянина, став паном православний, свій брат-мужик, серед смуту випадково піднесений наверх».

В.Ейнгорн, який займався дослідженням політичної ролі, зіграної українським духовенством в українській і російській історії, відзначив, що, починаючи з гетьманування

І.Самойловича, політичний вплив духовенства значно зменшився. На цей факт вказував і І.Розенфельд.

Таким чином ми можемо констатувати, що російські історики звернули увагу на такі наслідки Руїни і такі зміни, які сталися протягом вказаного періоду – матеріальні втрати, що виявилися в спустошенні України і особливо Правобережжя (М.Устрялов, С.Соловійов, В.Ключевський, Д.Іловайський); початок знищення козацького побуту; обмеження влади гетьманів (П. Медовиков); розхитування та затримання розвитку українського суспільства (С.Соловійов); зміни у міжнародному стані України; перетворення її на частину Російської держави (Г.Карпов, М.Покровський); зміни у соціальній сфері, що виявилися у відродженні панського землеволодіння та кріпосного права (Г.Карпов, М.Покровський, І.Розенфельд, В.М'якотін); зменшення полічної ролі українського духовенства (В.Ейнгорн, І.Розенфельд).

Треба відзначити, що російська історична наука не дійшла до єдиної оцінки особи та діяльності гетьмана І.Мазепи. Твердження деяких істориків про те, що у гетьмана вже на початку його правління був намір порвати з Росією, не знаходить підтвердження. Слід особливо зазначити, що, на думку С.Соловійова, становище І.Мазепи було зовсім німецьким. Широкі шари суспільства ставилися до гетьмана з ненавистю, і опорою йому була підтримка з Москви. Наслідки Руїни на які вказували російські історики, дійсно мали місце.

Рекомендована література до теми:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України: навч.посіб. – 3-тє вид.,доп. – Академвидав, 2010. – 688с.
2. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. / П.С. Гончарук. – К.: Либідь, 2005. – 578 с.
3. Греченко В.А. Історія України, Модульний курс. – Харків: Генеза, 2009. – 184 с.
4. Гудзь В.В. Історія України. – К.: Слово, 2003. – 327 с.
5. Земерова Т.Ю., Історія України: Схеми і таблиці / Т.Ю. Земерова, І.М. Скирда. – Харків: Генеза, 2010. – 118 с.
6. Історія України: нове бачення. У 2 т. Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін. Під ред. Смолія В.А. – К., 2002.
7. Історія України: Посібник / Сост. О.В. Гісем. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 332с.
8. Котова Н.О. Історія України: навчальний посібник для неспеціальних факультетів. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. – 416 с.
9. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник: 2-ге вид., доповн. і переробл.– К.: Кондор-Видавництво, 2015. – 424 с.
10. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навчальний посібник. – К.: Кондор-Видавництво, 2011. – 418 с.
11. Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. – 2-ге вид., виправлене і доп. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 304с.
12. Скрипник М.О. Історія України: Навч. посіб. / Скрипник М.О., Домбровська Л.Ф., Красовський В.М. та ін. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 545 с.
13. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини в російській історіографії другої половини ХІХ-початку ХХ ст.: Навчальний посібник. – Маріуполь, 2016. – 210 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Освіта, 2005. – 518 с.

Допоміжна

1. Антонович В.Б. Последние времена козачества на правой стороне Днѣпра// Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / [упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1995. – С. 252-372.
2. Брикнер А.Г. История Петра Великого. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 666 [6] с.

3. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. – Т. 11. – 2-е изд. – М., 1839. – 507 + XVII с.
4. Голицын Н.С. Русская военная история. – Ч. 2. – СПб., 1878. – 691 с.
5. Грушевский М. С. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: МП «Левада», 1995. – 696 с.
6. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
7. Иловайский Д.И. История России. – Т. 5. – М., 1905. – 664 с.
8. Ключевский В.О. Курс русской истории // Сочинения в 9 т. – Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
9. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – 335 с.
10. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова. – Второй отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Вып. 6. XVIII столетие. – СПб., 1876. – 537-867 с.
11. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
12. Нечаев В.В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С.140-200.
13. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. III. – Эпilog. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – СПб., 1887. – 243 с.
14. Пичета В.И. Внешняя политика России // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 106-139.
15. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
16. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793): Историко-юридический очерк. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
17. Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом // Чтения и рассказы по истории России / Сост. и вступительная статья С.С. Дмитриева и Л.П. Дойниковой; ил. В.В. Лукашова. – М.: Правда, 1990. – С.414-583.
18. Соловьев С.М. Рассказы из русской истории XVIII века. // Чтения и рассказы по истории России / Сост. и вступительная статья С.С. Дмитриева и Л.П. Дойниковой; ил. В.В. Лукашова. – М.: Правда, 1990. – С.584-737.
19. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
20. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історіко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина XIX-початок XX ст.). – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с.
21. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – Т. I. – СПб., 1858. – 406 с.
22. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – Т. II. – СПб., 1858. – 582 с.
23. Чистяков С.А. История Петра Великого. – М.: Буклет, 1992. – 512 с. + VI с.
24. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.
25. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С.45-63.

